

odjećom, drugi za šustera jer je čeznuo za cipelama, treći za stolara jer se divio namještaju kojeg u kući nikad nije imao... Takvu djecu smo odmah oblačili i obuvali u Srezu, jer nas je Crveni krst pomogao, pa bi djeca opremljena otišla u dom”.

A prvi domci ovog Dječijeg doma, sa sjetom i suzama govore o prvim domskim danima:

Hajrija Isić:

“Bila je jaka hladnoća, mraz sa snijegom, mislim da je bio novembar 1945. godine. Nas četiri sestre, ja najstarija, Srez je doveo i smjestio u Dom, prva sam ušla u zgradu, nije bilo druge djece. Prostorija gola, velika, u njoj samo slama prekrivena ćebadima, a u jednom kraju peć bubnjara na četiri cigle i gomila drva. Ništa više. Pred mrak je dovedeno još tri dječaka i dvije djevojčice, jedna sasvim mala. U peći je stalno gorjela vatra, pa je bilo toplo. Naveče smo polijegali jedno do drugog na onu slamu i pokrili se ćebetom, svi, i dječaci i djevojčice. Bilo mi je neobično, ali i lijepo, imali smo nečiju brigu. Vaspitačice Hajra i Kristina po cijelu noć su ložile peć da bi nama bilo toplije. To se ne može zaboraviti...”.

Stanoje Stojanović:

“Nas troje djece - mene, Dragicu i Nedu, Odbor je pokupio iz kuće gdje smo sami živjeli i po aktivistkinji Nevenki poslao u Žepče, u tek otvoreni Dom. Vaspitačice su nas veselo i raširenih ruku dočekale, pa nas je to i iznenadilo i obradovalo a najviše zbunilo. Valjda pod tim prvim utiskom odmah smo se osjetili domaćim... Spavali smo u istoj prostoriji svi zajedno, na slami. Po noći su dežurale vaspitačice i pazile da se vatra u peći ne ugasi, a i zbog sitnije djece. Veću brigu nisam mogao ni zamisliti. Ujutru obavezno na fiskulturu sa vaspitačicom Kristinom, a onda opet u tople sobe. Hrane je bilo malo, krompira najviše, i to smrznutog. Kasnije se stanje popravljalo...”.

Mehmed Kadić:

“Koncem 1945. godine iz Sreza su dolazili i ubjeđivali amidžu Ibru da će djeci biti dobro, da ne pravi smetnje, da će se školovati... Tako smo nas trojica dospjeli u Dom Žepče. Zatekli smo malo djece. Jedna žena me pomilovala, odvela na šišanje i kupanje, dala nešto

odjeće, a našu odjeću negdje odnijela. Brzo je i mrak pao, pa smo u velikoj sobi svi polijekali da spavamo na slami po kojoj je prostrto ćebe, a i pokrili smo se ćebetom. Bilo mi je te noći neobično i nisam dugo mogao zaspati, razmišljao sam o svačemu, a i sutradan sam osjećao potištenost, jer kud god kreneš dočeka te: “ne tamo!”. Tih prvih par dana obazirao sam se na sve strane, upoznao okoliš, sve dalje i dalje i postepeno shvatao da sam ja dio tog okoliša. Vaspitačice su mi tada izgledale veoma fine, tople, vesele, spremne da se s nama igraju, da nam pričaju... jednostavno bilo mi je čudno da ima takvih ljudi. Hrana nam je bila dobra, bar meni, jeli smo dosta jaja”.

Stevo Mrkaljević:

“Nakon stradanja oca u Jasenovcu i nakon mnogo patnje po zbje govima tokom rata, u januaru 1946. godine, naveče, stigli smo u Dom i odmah nas je Smajo ošišao, a našu odjeću su bacili u kraj, davši nam neke mnogo slabije krpe, nešto kao pidžamu. Moj brat Nikola već je bio tu, njega su ranije doveli. Do toga dana ja sam bio u najmu, patio se svakojako, pa kad sam došao u Dom, osjećao sam se kao u hotelu, u grudima sam imao nekako ugodan osjećaj... Ubrzo sam pošao u prvi razred. U aprilu sam bolovao zauške i ležao u našoj bolničkoj sobi s Todorom Ostojićem, a poslije opet u školu. I drugi su išli u školu, u stroju preko mosta da je sve tutnjalo od našeg koraka. Razred sam završio s dovoljnim uspjehom, jedva, a imao sam deset godina. Škola nam je bila u Klosteru...”.

Tako se počelo, skromno, oskudno, ali lijepo i zadovoljno. Svakome u Domu bilo je bolje nego ranije, pa se nedostaci nisu odmah zapažali. A bilo ih je, svakako. Među prvim štićenicima, nakon otvorenja Doma, okupili su se:

Isić Hajra	Bulaić Anto
Isić Remza	Mrkaljević Stevo
Isić Selma	Alić Muhamed
Pervan Viktor	Jelisić Slavko
Kadić Asim	Stojanović Stanoje

(Oni se vide i na našoj fotografiji, prvoj koja je snimljena zajedno sa vaspitačicom Hajrom i ekonomom Smailom):

Prvi štíćenici i prva zajednička fotografija, 15. januar 1946.
Vaspitačica Hajra Eminagić sa ekonomom Doma - Smailom
Topčagić i djecom

“... Među njima je bilo prljave, krastave, ušljive i podhranjene djece, neki u ritama i polubosi, mada smo prilikom obilaska djece po porodicama staratelja prije otvorenja Doma tražili od njih da djecu dovedu urednu i čistu. Ekonom Smail ih je odmah sve ošišao na nulu, a onda smo ih Kristina i ja okupale i dale im da obuku nešto od prikupljene odjeće i obuće. Ipak, većina je zadržala svoju odjeću i obuću, jer još **Unrina**¹⁷⁹ pomoć nije počela pristizati, ali smo njihovu odjeću prethodno pregledali i očistili. Kako još nismo imali

¹⁷⁹ UNRRA = Uprava ujedinjenih nacija za pomoć i obnovu (UNITED NATIONS RELIEF AND REHABILITATION ADMINISTRATION-UNRRA).

osposobljeno kupatilo, kupanje smo izvršili u jednom većem koritu u prostoru za vešeraj. Pošto ni trpezarija nije bila opremljena klupama i stolovima, djeca nisu imala gdje sjesti da jedu, već su stojeći jeli iz šerpica. Ali već treći ili četvrti dan dugački stolovi i klupe su poslali iz Sreza, sve novo, tek napravljeno, i mi smo se bacili na uređivanje trpezarije. Uh, kako smo se svi obradovali tom namještaju...”, priča vaspitačica Hajra.

Народна република Босна и Херцеговина број

Поштом, област Босна

Општина, град Тузла

Сред. град, реон Градница

Тачан назив установе Државни дечији дом
„Дом Тодор Вигановића“

Министарство или друге установе Министарство просвете

Где се налази установа у граду Градница

Стане на дан 1 марта 1947 год. Образац СЗ-371 одобрено ДСУ бр. 13537 од 9-1-1947 г. Овај образац мишљеномату управном установи дечије заштите и прилажу га издати до 5 марта 1947 год. референту средње народног одбора, који га издати до 10-III-1947 г. а остало до ресорног републиканског комитетству.

Општи упитник о установама дечије заштите

1. Врста установе Државни дечији дом

2. Када је основана 1-5-1946 обновљена

3. Од кога је основана Општински Нар. одбор - Добој-

4. Под којим непосредним руководством Општински Нар. одбор - Тузла-

5. Ко је извршила Општински Нар. одбор - Тузла-

6. Да ли је установа самостална или у саставу неке друге установе, предузећа (поземља у њом одвојено) самостална

7. На основу којих прописа ради (има ли привремене послове, придоживи првенце и сл.) по Упутствима Мин. просв. политике Сарајево

8. Има ли утврђени годишњи план рада (привремене првенце и сл.) нема

9. Штањеници водитељски:

ИМЕНА	СТАЊЕ СТАЊИЦИ												УКУПНО	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
СТАЊИЦИ														4 - 46 - 614 - 4/14 - 1/14

Факсимил јединственог упитника обавезног за све дечије домове у који се уписивало станје дјече, особља и материјалних могућности дечијег дома.

Prema kazivanju Hajre Eminagić-Počanić, neki staratelji djece u početku su pokazivali nepovjerenje prema Domu i akciji zbrinjavanja, pa su odbijali da djecu predaju Domu. Neki su opet tražili da prvo oni vide gdje idu ta djeca, pa kad bi obišli zgradu Doma i sve to vidjeli, dozvoljavali su da se djeca odvedu.

“Veliku pomoć Domu u početnoj fazi života pružili su predsjednik Ibro Dogladović, sekretar Mustafa (Mujaga) Terzimehić, zatim Kadija Pašalić, Stojan Štaka, Drago Demin, Rabija Mujkić, Rifat Berberović, Mirko Solomon, Aco i Boro Primer i drugi. Pokazali su veliki entuzijazam, volju i želju da taj Dom uspije. Nas dvije smo pušile, a oni su nas grdili što to činimo i tražili da javno ne pušimo zbog ugleda i nas i Doma u toj sredini. I to govori o njihovom entuzijazmu... Stalno su ponavljali: djeci mora biti lijepo i dobro, pazite šta radite!” - kaže popularna vaspitačica.

Organizacija života i rada u ovim domovima bila je slična onoj iz partizanskih dječijih domova, imala je dosta poluvojničkog u sebi. Djeca su svrstavana u desetine, vodove i čete, disciplina stroga, ponašanje djece poluvojničko. Kada bi kolektivno napuštali krug Doma, ili išli u školu, činili bi to u stroju dvoje po dvoje a nekad i u četveroredu pjevajući koračnice. Kada bi kretali na objed ili pranje ruku prije objeda, primali riblje ulje i slično, činili bi to takođe iz stroja dvoje po dvoje ili jedno po jedno. I sve ostale aktivnosti, kao kružoci, sekcije, grupna zaduženja za neku akciju, sport, kulturni rad i slično odvijali su se na sličan način i uz sličnu organizaciju kao u vojsci. Znalo se za šta je ko zadužen i odgovoran i kome se referiše. Takva organizacija i domski režim odgovarala je djeci koja su prošla partizanske dječije domove, ali ne i djeci koja su ranije bila “na ulici” ili po domaćinstvima. Za neke od njih je to, nakon kraćeg boravka, postajalo nepodnošljivo, pa su se otimali ignorišući kućni red, stvarajući neprilike domskom rukovodstvu, ili bježeći iz doma. Gotovo da nema dječijeg doma iz koga djeca nisu bježala! Ne samo muška već i ženska. Bježala su često i ne znajući kuda, za njih je tada

svijet izvan Doma bila sloboda! Međutim, mnogi su se nakon toga i sami vraćali u Dom i tek tada postajali njegovi lojalni članovi. U međuvremenu su, vjerovatno, ponešto saznali i naučili.

I od strane građana Žepča bilo je puno razmišljanja, komentara i brige za djecu u Domu, utoliko više ukoliko je Dom i njegov život ulazio u njih i njihove porodice. A ulazio je i pjesmom, i brigom, i pričom, i pretrpanom školom... Jer, jedan učitelj, a puno školske djece u malom broju učionica Kloстера! Zato su neka djeca, i gradska i domska, namjerno zaustavljena sa redovnim polaskom u školu kako bi se omogućilo prerasloj domskoj djeci da svi pohađaju nastavu i po skraćenom programu završe osnovnu školu. To je i bio glavni razlog otvaranja vlastitih škola u krugu dječijeg doma u mnogim sredinama.

Ratna siročad ženskog Dječijeg doma u Višegradu.

3.2.1. Kućni red dječijih domova

Kućni red Doma bio je opširan i strog, a zasnivao se na dužnostima svih u sastavu Doma. Ove pisane "Dužnosti..." distribuirane su po dječijim domovima u proljeće 1946. godine, u okviru **Privremenog uputstva o radu u dječijim domovima**, pa su ih domovi primjenjivali na način i u obimu kako je kome odgovaralo.

Domska djeca na nastavnom času u školi.

Među dužnostima vaspitača bile su:

- briga o fizičkom i moralnom odgoju pitomaca i u tu svrhu sedmično predlaganje Upravi programa mjera i sredstava;
- staranje i nadzor nad sprovođenjem kućnog reda i discipline kako od pitomaca tako i od osoblja;
- u vrijeme dežuranja neprekidno prisustvo u domu među pitomcima, ne ispuštajući ih iz vida i pazeći na njih kod igre, u vrijeme odmora, u domu i šetnji, u trpezariji,

kupatilu i pri odlasku na spavanje. Igrom, pjesmom, knjigom, poslovima koji ne škode zdravlju djece, zabaviti ih da se zbog dosade ne bave besposlicama...

Među dužnostima bolničarke, higijeničara, bile su:

- da prati zdravstveno i higijensko stanje djece i o zapažanjima - obavijesti domskog ljekara;
- da njeguje bolesnu djecu prema uputama domskog ljekara;
- da bolesnu i odvojenu djecu drži pod stalnom pažnjom;
- da vrši nadzor nad održavanjem čistoće kod pitomaca, osoblja i u prostorijama doma;
- da nadgleda pranje i kupanje djece;
- da se brine o redovnom presvlačenju djece i posteljine...

Među dužnostima kuhinjskog osoblja isticane su:

- da hranu propisno priprema i na vrijeme izdaje;
- da brine o ličnoj higijeni i da u tome bude primjer djeci;
- da se brine o uzornoj čistoći u kuhinji i trpezariji;
- da se prema djeci odnose roditeljski, da ih poučavaju ako su im dodijeljeni na ispomoć;
- da vode računa o domskoj imovini kao o vlastitoj...

Među dužnostima vešerica bile su:

- briga o čistoći vlastitog tijela i odijela;
- briga o urednosti uzimanja dječijeg rublja na pranje po brojevima od bolničarke ili vaspitačice i po brojevima ga opranog vratiti istima;
- briga o roditeljskom odnosu sa djecom pridodatom na ispomoć, kao i svom ostalom djecom...

Među dužnostima sobarica bile su:

- da vode brigu o čistoći vlastitog tijela i odijela;
- da brinu o čistoći dječijih spavaonica, kreveta i madraca, te

- da sobe jednom sedmično ribaju i krevete brišu odgovarajućim sredstvom kako se ne bi stjenice zakotile, da ćebad uz pomoć djece sedmično istresaju;
- da se prema djeci roditeljski odnose;
- da se prema domskoj imovini odnosi krajnje odgovorno...

Kako se vidi, među ovdje izdvojenim dužnostima osoblja na pojedinim radnim mjestima dominiraju one koje su posredno ili neposredno vezane za pitomce, naglašavajući vaspitno djelovanje prema njima i odgovornost osoblja. Znači, pretpostavljeni društveni subjekti određivali su i kontrolisali ponašanje osoblja prema djeci u dječijim domovima, čime su iskazivali svoju brigu i pažnju.

I zaista, u ovom i u gotovo svim dječijim domovima, zaposleni su se trudili da djeluju kao vaspitači. Takvima su ih i djeca doživljavala, što znači da su u tome uspijevali. Otuda danas tolika ljubav bivših domaca prema njihovim dječijim domovima. Naravno, u većini domova bilo je i pojedinaca među osobljem, koji su se prema djeci odnosili suprotno dužnostima i kućnom redu, maćehinski, ali oni su bili samo pojedinci u kolektivu i obično u njemu nisu dugo ostajali, bivali su otpušteni iz službe. (Više o svemu tome u monografiji ovog autora "DJEČIJI DOMOVI ZA RATNU SIROČAD U BOSNI I HERCEGOVINI 1945.-1959. GODINE").

Osim "dužnosti", Privremeno uputstvo u članu 1. kaže: "Dječiji domovi su socijalne ustanove u kojima se odgajaju djeca, kojoj je potrebna socijalna, ekonomska i vaspitna zaštita...", a u članu 2. govori **o zadacima dječijeg doma**, među kojima su:

- Očuvati život i zdravlje djece pravilnom njegom i ishranom;
- Osigurati obrazovanje predškolske i školske djece, a za defektnu djecu specijalno obrazovanje i vaspitanje;
- Razvijati kod djece ljubav i pravilan odnos prema radu i smisao za život i rad... Organizovati slobodno vrijeme djece tako da ga provedu u zabavi i korisnom radu;

- Nastojati da djeca steknu neophodne higijenske i društvene navike, da budu primjernog ponašanja, tjelesno otporna, izdržljiva i disciplinovana i tačna u izvršavanju obaveza;
- Pomoći djeci u izboru školovanja i zanimanja, pobrinuti se za njihov prijem u školu ili zaposlenje po odlasku iz dječijeg doma”.

U članu 12. ovog Uputstva stoji: “U domove se primaju djeca od 3 do 18 godina. Prvenstveno se primaju:

- a) djeca palih boraca i žrtava fašističkog terora koja nemaju bližih kojima bi se povjerila;
- b) djeca bez oba roditelja koji nemaju bliskih srodnika;
- c) djeca čiji su roditelji nesposobni za rad i nemaju uslova za izdržavanje i vaspitanje djece”.

4. “Kolonizacija” djece 1945.-1947.

U jeku kampanje otvaranja dječijih domova koncem 1945. godine potekla je paralelna akcija zbrinjavanja djece po drugim (nerodbinskim) porodicama. Jer, otvoreni dječiji domovi ni približno nisu bili dovoljni da zbrinu svu ratnu siročad, pa je ogromnu većinu te djece trebalo privremeno smjestiti (“kolonizirati”) po porodicama, uz nadoknadu ili besplatno. Bila je to gigantska akcija, najveća te vrste u svijetu nakon Drugog svjetskog rata. Na taj način je do polovine jula 1945. godine već bilo zbrinuto oko 20.000 djece, pored 5.600 u dječijim domovima u BiH. A prema evidenciji u tom trenutku bilo je još oko 110.000 nezbrinute ratne siročadi i ratne polusiročadi.¹⁸⁰ Najviše djece kolonizirano¹⁸¹ je na šira područja Semberije, Brčkog i Tuzle, a u gradu Sarajevu razmješteno je 2.000 djece sa područja Bihaća.

Istovremeno ovaj način zbrinjavanja djece iz Bosne i Hercegovine vršen je i po porodicama u Sloveniji, čak je zbog nastupajućih hladnih dana data prednost ovom načinu, jer je dogovoreno da se u Sloveniji zbrine 5.000 naše djece. Bila je to velika društvena akcija u kojoj su učestvovali brojni aktivisti, naročito AFŽ, Crvenog krsta i državnih organa. O tome postoje pisani dokumenti, pa ćemo neke od njih citirati.

U dopisu svim okružnim narodnim odborima u BiH, Ministarstvo socijalne politike 18. oktobra 1945. godine piše:

¹⁸⁰ Arhiv BiH, Ministarstvo socijalne politike, K. 1 (Opšta akta), dok. 1093/45., i K. 5, dok. 12532.

¹⁸¹ Neadekvatan izraz za ovu vrstu zbrinjavanja, koji je nakon rata u dokumentima korišćen, pa ćemo ga i mi ovdje u tom smislu koristiti. Zanimljivo je da je isti izraz korišćen i u toku rata, prilikom pružanja materijalne pomoći i zbrinjavanja izbjegličke djece i ratne siročadi od strane vlasti NDH u Sarajevu. Ovaj termin uveden je kod nas i u zakonsku regulativu 1926. godine (vidi kasnije), a značio je privremeni smještaj djece na određenom lokalitetu po porodicama ili po dječijim domovima.

“Na pragu smo zime a desetine hiljada naše ratne siročadi u Bosni i Hercegovini ostalo je još nezbrinuto, golo i boso. Naša je zemlja razorena i lagano se obnavlja, pa ne možemo i pored naše najbolje volje i obilne materijalne pomoći Saveznog Ministarstva Socijalne Politike da zbrinemo našu djecu, našu ratnu siročad. Stoga smo zamolili bratsku Sloveniju da nam primi ratnu siročad preko zime a možda i nekoliko mjeseci poslije zime, dok ne budemo u mogućnosti da im pružimo bolji život ovdje kod nas. Mi to činimo da bi našu djecu spasili od predstojeće zime kako ne bi djeca u porušenim kućercima i slaboj obući i odjeći poskapala od zime. Bratska Slovenija prihvatila je i razumjela naše potrebe i obavezala se da će primiti pet hiljada ratne siročadi. Ministarstvo Socijalne Politike Federalne Slovenije uputilo je već drugaricu u Sarajevo, koja će organizirati transporte djece za Sloveniju. Naša djeca u Sloveniji biće primljena sa velikom ljubavi i smještena u odabrane bolje familije gdje će im biti vrlo dobro.

Transporti naše djece iz cijele Bosne i Hercegovine obaviće se u roku od mjesec dana i to određenim redom. Pristupite odmah prikupljanju ratne siročadi po srezovima, da bi mogli vašu djecu u određeno vrijeme transportovati. (...)

1. Prikupite djecu (ratnu siročad) prvenstveno iz srezova, koji su najviše stradali i koji su najsiromašniji, naročito djecu koja nemaju dobar obezbjeđen stan za zimu. Prikupljenu djecu popišite u spiskove koje prilažemo, te spiskove ostavlja svaki srez kod sebe, a lične podatke koje Vam prilažemo (plavi) ispuniće se za svako dijete koje odlazi i predaće se vođi transporta, koji će te podatke ponijeti s djecom u Sloveniju. U okružnim mjestima treba djecu dezinficirati i pregledati kod ljekara, koji će odvojiti zdravu djecu za transport (nikako se ne smije slati otvorena tuberkuloza i kožne zarazne bolesti: trihofitija).

2. Spremiti suhe hrane za 5 dana svakom djetetu...

3. Pratnja djece: svaki transport djece sačinjavaće njih 500. Na svako 50 djece odredite jednog sprovodnika, tj. na cijeli transport 10 sprovodnika (vaspitačica), zatim jednog vođu transporta koji će biti odgovoran za transport djece do Ljubljane i dalje do prihvatista Kamnika. On će ponijeti lične podatke te djece, voditi nadzor nad

djecom transporta i osobljem. Nakon završenog puta podnijeti će izvještaj Okružnom narodnom odboru a vi ćete izvijestiti naše Ministarstvo.

Pored toga uz svaki transport treba odrediti po jednog ljekara i bolničarku koji će ponijeti sa sobom pribor za prvu pomoć.

Djecu odjenite i obujte koliko možete. Za slučaj da se ne mogu djeca do određenog roka skupiti iz svih srezova, dodajte ratnu siročad iz postojećih dječijih domova. Prikupljanje djece obavite pomoću antifašističkih organizacija kako bi akcija što prije uspjela. Usput će biti organizovane prolazne kuhinje za djecu u Slavonskom Brodu i Zagrebu”¹⁸² (...)

U izvještaju Ministarstvu socijalne politike Jugoslavije od 5.decembra 1945. godine, stoji:

“Odluka da se pristupi koloniziranju ratne siročadi po porodicama znatno će olakšati zbrinjavanje djece u našoj federalnoj jedinici u kojoj je usljed pustošenja okupatora i žalosnog bratoubilačkog trvenja ostao veliki broj nezbrinute ratne siročadi.

Ni na koji drugi način ne bi mogli svu djecu zbrinuti, jer je nemoguće svu djecu smjestiti u domove radi nedostatka podesnih zgrada, potrebnog inventara i stručnog osoblja.

U nas su se u Bosni i Hercegovini od 20. oktobra vodile uporedo spoljašnja i unutrašnja kolonizacija djece.

Spoljašnju kolonizaciju djece u Sloveniji više smo forsirali radi vremena, da bi se djeca lakše sabrala i da ne bi putovala po zimi. Ta je kolonizacija već završena, a kako smo je izveli vidjećete iz plana, koji vam prilažemo.

Sprovođenje unutrašnje kolonizacije ide nešto teže, ali u tom pravcu već smo prevalili pola puta, jer smo izvršili sve pripreme, stvorili plan po kome se kolonizacija djece sada izvodi...

¹⁸² Arhiv BiH, Ministarstvo socijalne politike, dok. 7945/45.

Naši delegati se već nalaze u pojedinim okruzima i rade na terenu. Prema određenom planu održavaju konferencije u okruzima, organizuju ekipe koje će na sreskim i mjesnim odborima provesti plansku kolonizaciju djece. (...)

Najveća smetnja pri kolonizaciji djece bio je loš saobraćaj, te se nije mogao u svim okruzima na vrijeme izvršiti popis ratne siročadi. Izgleda da će i u onim okruzima gdje je izvršen popis biti još nepopisane djece koja će se morati kolonizirati”.¹⁸³ (...)

Tako je zbrinuto nekoliko hiljada djece iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, a najviše iz istočne Bosne. Velika većina te djece razmještena je po porodicama koje su dobrovoljno ponudile svoje gostoprimstvo. Manji dio je raspoređen po slovenačkim dječijim domovima (Slivnica, Predvor, Mokrice, Polzela, Vransko, Kamnik i drugi).

4.1. Učinjeni propusti

Međutim, prilikom realizacije ove akcije činjeni su propusti i greške, o čemu govori dopis Ministarstva socijalne politike Jugoslavije od 21. novembra 1945. godine upućen Ministarstvu socijalne politike Bosne i Hercegovine:

“Ministarstvo socijalne politike Slovenije poslalo nam je prepis akta... koji je uputilo tome Ministarstvu 13. novembra 1945. god. u vezi s kolonizacijom bosanske dece u Sloveniji.

Iz ovoga akta čija vam je sadržina poznata vidi se, da se koloniziranje ne vrši sa onom pažnjom i predostrožnošću koja je neophodno potrebna kod ovako velikih poduhvata kao što je koloniziranje 5.000 dece u porodice.

¹⁸³ Arhiv BiH, Ministarstvo socijalne politike, K. 1, dok. 10649/45.

Propusti koji se u gornjem aktu navode svakako su posledica brzine kojom se transportuju deca. Nastojanje viših vlasti da se deca otpreme u Sloveniju pre nastupa zime sasvim je razumljivo, ali ono ne opravdava ove propuste, koji mogu imati veoma teške posledice.

Opšte je poznato da su zarazne kožne bolesti favus i trihofitija veoma razvijene u Bosni, i da se od deteta na dete veoma lako prenose, a pod današnjim uslovima njihovo lečenje skopčano je s velikim teškoćama. U Sloveniji je ova bolest veoma retka, i baš zbog toga mora se pokloniti naročita pažnja prilikom pregleda dece pre transportovanja da bi se utvrdilo da li su potpuno zdrava. Odašiljanje 130 dece u Sloveniju koja boluju od favusa i trihofitije svakako je veliki propust koji se nije smeo desiti. (...)

Odašiljanje u Sloveniju dece preko 14 godina kao i one koja imaju roditelje takođe pokazuje, da se prikupljanje i transportovanje vrši bez dovoljno pažnje, i da su posledice koje otuda potiču nesrazmerno štetnije od koristi koja se dobija zbog brzine kojom se prikupljanje obavlja. Ovo Ministarstvo je već ranije telefonski izvešteno iz Zagreba da deca iz Slovenije masovno beže, što je bez sumnje najvećim delom posledica odašiljanja u Sloveniju odrasle dece i one koja imaju roditelje. Koloniziranje ovakve dece je veoma teško, jer se ona nerado vezuju sa novom porodicom, tim pre ako su običaji nove sredine drukčiji a naročito kada je deci jezik stran. (...)

Stoga se dešava da prava ratna siročad ostanu negdje po strani, a pod zaštitu se uzmu deca sa roditeljima, pa i ona kojima je kod kuće bilo relativno dobro. Ministarstvo koje vodi ovu akciju i za nju odgovara, mora imati u vidu sve ove činjenice, i u prihvatilištu kojim rukovodi Ministarstvo, sprovesti najstrožiju kontrolu i preko organa koji tamo rade utvrditi da li svako dete zaista ispunjava uslove propisane za kolonizaciju dece. Trud koji će se morati utrošiti na ispravljanje ovih grešaka, biće nesrazmjivo veći od onoga truda koji je potreban za pravilnu kontrolu ispunjavanja propisanih uslova za kolonizaciju.

Pravljenje spiskova dece sa tačnim podacima o deci, pretpostavlja osnovni i neophodni uslov pravilnog transportovanja i raspoređivanja dece. Vođe i pratioci transporta moraju znati broj dece

koju vode i imati podatke o svojoj deci. Ako se šalju manja deca, koja ne znaju svoje podatke, neophodno je potrebno da im se pre polaska na put daju aluminijski medaljoni oko vrata u koje se stavi listić sa podacima o detetu. Ovi medaljoni su veoma jeftini i daju se lako izraditi, a njihova upotreba je od ogromne koristi.

Greške koje se učine u početku akcije teško će se kasnije otkloniti. Zbog njih će na prvom mestu trpeti deca, a zatim one imaju teške političke posledice.

Stoga se skreće pažnja Ministarstvu da odmah poduzme sve mere, kako bi se ove greške što pre otklonile”.¹⁸⁴

Među pobrojane greške treba spomenuti i ovu: često su razdvajani braća i sestre i upućivani na razne strane, što je imalo negativnih posledica u psihičkom razvoju djece. Mnoga tada razdvojena djeca traže se i danas i vjerovatno se nikada neće naći, jer su ona najmlađa u novim porodicama i sa novim prezimenima izgubila sjećanje na stare, ili takvog sjećanja nisu ni imala.

U dopisu Ministarstvu socijalne politike Jugoslavije od 28. decembra 1945. godine, Ministarstvo socijalne politike Bosne i Hercegovine piše:

“Problem zbrinjavanja nezbrinute ratne siročadi u Bosni i Hercegovini zadaje narodnim vlastima mnogo truda i brige.

Prikupljanje podataka o njima vrši se po najtežim uslovima. Saobraćajne prilike i druge nezgode zadavali su mnogo muke radnicima na terenu. Ipak je uspjelo do sada sabrati podatke za 12.542 ratne siročadi bez oba roditelja palih boraca i žrtava fašističkog terora.

Jedan dio ove djece bez roditelja koloniziran je u Sloveniji, a drugi se zbrinjava unutrašnjom kolonizacijom po privatnim porodicama. U svim okruzima osim bihaćkog koloniziranje će biti završeno ovih dana. Naročito se u tome radu odlikuju okruzi banjalučki i tuzlanski gdje se prijavio znatan broj porodica da

¹⁸⁴ Arhiv BiH, Ministarstvo socijalne politike, dok. 10419/45.

besplatno prime djecu. U ova oba okruga kolonizacija će biti završena do kraja ove godine. Gradski narodni odbor grada Sarajeva primiće 2.600 djece okruga bihačkog i kolonizirati ih u samome gradu. U svim okruzima kolonizacija se vrši prema državnom planu i uputstvima Ministarstva socijalne politike.

Osim ratne siročadi bez oba roditelja kod nas se postavlja problem zbrinjavanja ratne polusiročadi palih boraca i žrtava fašističkog terora, jer u Bosni i Hercegovini nije rijedak slučaj da u jednoj porodici ima šestero do desetero djece. Ako je u takvoj porodici poginuo otac kao borac ili je bio žrtva fašističkog terora a djeca ostala sa majkom na golom zgarištu bez igdje išta, iznurena ratnim nevoljama i nesposobna za privređivanje, onda opstanak te djece dolazi u pitanje.

Kolonizirajući ratnu siročad bez oba roditelja narodne vlasti nastoje, da bi dobro stojeće porodice primile ratnu siročad bez oba roditelja besplatno, kako bi od eventualnih ušteda mogli zaštititi ratnu polusiročad ako ih u porodici ima veći broj, a ostali su bez kuće i imanja.

Da bi potpuno zaštitili tu djecu molimo slijedeće:

- 1) Da se odobri da pravo na kolonizaciju imaju djeca palih boraca i žrtava fašizma čije su majke žive, a imaju više od 2 djece. Zaštita ove djece trajala bi doile dok bi se njihovo stanje bar donekle popravilo, tj. dok bi podigli krov nad glavom i počeli obrađivati svoju zemlju;*
 - 2) da se za zbrinjavanje ratne polusiročadi odobri izvjesna subvencija;*
 - 3) da se odobri kredit za 12.542 kolonizirane ratne siročadi bez oba roditelja u iznosu od 97.827.600 din. U tu sumu uračunata je hranarina po 500 din. mjesečno, odjeća, obuća i školski pribor.*
- a) U tom slučaju Ministarstvo socijalne politike Bosne i Hercegovine moći će da zbrinjava ratnu siročad u duhu državnog plana o zaštiti djece i mladeži”.*¹⁸⁵

¹⁸⁵ Isto, K. 13, dok. 18774/46.

4.2. Veoma korisna akcija

Kako se iz ovog kratkog prikaza o kolonizaciji djece vidi, akcija je zaista bila širokih razmjera i trajala je nekoliko godina, mijenjajući često svoje usmjerenje i postižući tako željeni kvalitet. U toj kolonizaciji, unutrašnjoj ili spoljašnjoj, učestvovali su i mnogi bivši domci prije nego će trajno biti smješteni u dječiji dom. Oni se i danas dobro sjećaju tih dana i mjeseci provedenih u Sloveniji, čak se i detalja sjećaju. U pozitivnom smislu, svakako. A arhivski dokumenti govore o lijepom sjećanju i sa druge strane. Tako je **Marija Kunst** iz Ljubljane putem Ministarstva tražila da je obavijeste gdje se nalazi njena bivša šticionica M.F. kako bi je posjetila i donijela joj odjeću i poklone.¹⁸⁶ Isto je tražila i **Dorca Srebrotnjak** iz Tržiča kako bi poslala toplu odjeću i obuću svojoj bivšoj šticionici M.B.¹⁸⁷ I tako redom. U tom traganju i prepisci Ministarstvo je bilo veoma ažurno.

Kolonizacija se, samo u mnogo manjem obimu, vršila i u pravcu Srbije, Hrvatske, Vojvodine, iako su od ranije u tim republikama i pokrajini bila zbrinuta po dječijim domovima i porodicama djeca iz Bosne i Hercegovine. Na dan 1.aprila 1946. godine bilo ih je u Hrvatskoj 2.329, u Vojvodini 1.371 i u Srbiji 1.003 djece.¹⁸⁸ (Više o tome biće govora u knjizi "DJEČIJI DOMOVI ZA RATNU SIROČAD U BIH 1945.-1959.").

Sva ta djeca kasnije su postepeno vraćena u BiH, ali ih je manji broj tamo trajno ostao ili bio usvojen od tamošnjih porodica. Prema dogovoru, povratak djece iz Slovenije trebalo je da počne u martu 1946. i da se završi do konca te godine, iz Srbije do početka školske godine, a iz Vojvodine do početka 1947. godine. O tome Ministarstvo socijalne politike BiH 7. februara 1946. godine piše svim okružnim narodnim odborima slijedeće:

¹⁸⁶ Isto, K. 13, dok.18774/46.

¹⁸⁷ Isto, K. 13, dok. 18323/46.

¹⁸⁸ Isto, K. .8, dok. 6485/46.

“Prema izvještajima, koje je ovo Ministarstvo primilo od okružnih narodnih odbora, unutrašnja kolonizacija ratne siročadi bez oba roditelja privodi se kraju. Čim se ona definitivno završi pristupiće se repatrijaciji naše djece koja se nalaze izvan granica Bosne i Hercegovine i to iz Slovenije, koja su u mjesecu oktobru i novembru prošle godine tamo kolonizirana, iz Srbije koja su za vrijeme rata izbjegla, iz Hrvatske koja su spašavana iz ustaških logora i iz Bugarske jedan manji broj djece koja su radi bolesti ostala na liječenju.

Svu djecu bez oba roditelja, koja budu povraćena u rodni kraj trebaće kolonizirati kod privatnih porodica po istome planu kako je vršena unutrašnja kolonizacija. Prema tome potrebno je da odmah otpočnete vršiti pripreme za povratak djece vašeg okruga i to:

1) Ustanoviti koliki se broj djece bez oba roditelja iz Vašeg okruga nalazi u Sloveniji,

2) Pronaći porodice koje će tu djecu po mogućnosti besplatno primiti, ako ta djeca nemaju bliže rodbine koja bi se o njima brinula,

3) Svu ratnu siročad bez oba roditelja koja se povrate i budu kolonizirana bilo u tuđu porodicu ili kod bliže rodbine treba uvrstiti u ukupan broj kolonizirane djece u Vašem okrugu, i nad njima voditi nadzor kao nad svom drugom koloniziranom djecom,

4) Nastojati da se već sada pronade što veći broj porodica koje će primiti potpunu ratnu siročad koja se nalaze u Srbiji i Hrvatskoj čiji broj još tačno ne znamo, ali će svakako biti dosta veliki, naročito one u Hrvatskoj čiji su roditelji po logorima poubijani,

5) Zainteresovati sve masovne antifašističke organizacije da se već sada počnu brinuti o posjećivanju porodica koje će djecu prihvatiti tokom ljeta,

6) Na zajedničkoj konferenciji sa antifašističkim organizacijama, donesite plan po kome ćete svoju djecu vraćati, kada za to dođe vrijeme i kada Vas Ministarstvo obavjesti.

*Ovo Ministarstvo stoji na stanovištu da svaki okrug povrati svoju djecu iz Slovenije isto onako kao što ih je u Sloveniju otpremio”.*¹⁸⁹

¹⁸⁹ Isto, K. 6, dok. 2093/46.

Manji broj djece-povratnika iz tih republika i Vojvodine smještena su u dječije domove, dok je većina morala u takozvanu **unutrašnju kolonizaciju**, to jest biti povjerena prvenstveno imućnijim porodicama. Takvih je do 1960. godine u BiH bilo oko 58.000. U međuvremenu mnoga djeca su pronalazila svoje roditelje i bližu rodbinu koji su ih preuzimali na dalju brigu i odgoj. Dnevna i periodična štampa iz tog perioda i kasnije donosila je brojne oglase i druge napise kojima se traže djeca i roditelji. Time se doprinosilo da djeca nastave svoj prirodni razvoj uz roditelje i u porodici, a dječijim domovima omogućavalo da prihvate one mališane koji nisu imali nikakav drugi izlaz. To je dovelo do tihe socijalne diferencijacije među djecom u dječijim domovima, jer je do tada u njima bilo i djece sa oba roditelja, ili sa jednim a dobrostojećim roditeljem.

Rastanci te djece sa domom i društvom u njemu u mnogim sredinama bili su dirljivi, sa plaćom i suzama. Nisu bili rijetki slučajevi odbijanja djeteta da ide s roditeljem, ili bježanja od kuće u dječiji dom, mada su ta djeca, kada su saznala za svoje najbliže, bila ponosna na to i kočoperila se, kao da pokazuju nekakvu nadmoć. Među takvima je bilo i pitomaca svakog doma. Oni i danas dobro pamte kakav je to osjećaj u dječijoj duši: naći se između dvije ljubavi - domskog života i drugarstva i domaćeg porodičnog. Ta ili slična osjećanja imali su i oni koji ostaju ispraćajući svoje drugare. Jedni su se iskreno radovali što su njihovi prijatelji našli svoje najbliže i u isto vrijeme žalostili što odlaze. Drugi su istovremeno zavidili na njihovoj sreći i žalostili se što odlaze. I jedni i drugi su u svojim malim glavama kombinovali misli i šarene slike svojih osjećaja.

O tome, ilustracije radi, svjedoči dio pripovijetke "PUTOVANJE U PROŠLOST":

"... Pošli smo. Vodila me za ruku i glasno plakala. Tada sam prvi put opazio da ona podobro hramlje. Za nama, nasred prtine, ostao je kao tamna mrlja moj mali brat. Njegov plač sve se slabije čuo. Neka žalost i novi strah odmah se uvukao u me. Sjetio sam se da je i Rahima ostavila svoje dijete u snijegu. Jedinca. I ona je bila ranjena. "Majko, nemoj me ostaviti!", izgovorio sam upola plačnim glasom kada sam

zaostao iza nje nekoliko koraka...”. Sjećanje se pretrže. Kondukter je ponovo zavirio u kupe. Svjetlost njegovog fenjera za trenutak je stala na umornom blijedom licu u uglu. Mladić blago zakrenu glavu skrivajući oči. Voz je istim tempom grabio u pravcu ciljane stanice na pruzi izazivajući komešanje jutarnje magle.

“... Kako je to njoj bilo teško!” - nastavljao je mladić svoju misao... “Stalno ga je spominjala i plakala. Koliko je puta sebe proklinjala što ga je ostavila i što s njim nije ostala u snijegu. Proklinjala je i šumovito brdo što joj se ispriječilo na putu spasa. Jadnica. Kopnila je. Nikakav i ničiji razgovor nije pomogao... Jedne noći je izdahnula. Nečujno, kao da je zaspala. Tako sam postao ratno siročić. U desetoj godini...”.

Prošao je rat i još devet godina. Mnoga izgubljena djeca tražila su svoje roditelje i bližu rodbinu. Mnoga od njih nikada ih neće naći. Ni svoje pravo ime i prezime, ni gdje su i kada rođena. Mladić lagahnim pokretom ruke pipnu desni džep iz koga su virile složene novine. “... Ko bi se tome nadao!... Nađeno dijete, tada i tada, tu i tu. Našli ga partizanski kuriri... I ime ispod slike, bez prezimena. Nije znao da kaže... U domu za ratnu siročad... Kao grom iz vedra neba! E, da je bar majka živa. Lakše bismo živjeli zajedno...”, razmišljao je.

Voz je ulazio u stanicu Žepče. Točkovi su škripali, a njihova pjesma umukla. Kroz mutno staklo vidjela se stanična zgrada obavijena gustom maglom. Svitalo je. Plavokosi mladić nestrpljivo je iščekivao. Još samo malo pa će se zagrliti dva brata između kojih stoje duge godine uvjerenja da jedan od njih ne postoji, da je davno nestao u sniježnim šumama Romanije”.¹⁹⁰

¹⁹⁰ Ramo Arnautović, navedeno djelo, str. 11-15.

5. SOS - Dječije selo

U istom periodu nakon Drugog svjetskog rata, pored zbrinjavanja djece po drugim porodicama i raznim sirotištima domskog tipa, zapadnom Evropom, sa razvojem ekonomske moći, širio se novi model zbrinjavanja ugrožene djece: SOS¹⁹¹ - dječije selo. Inicijator i utemeljivač toga modela bio je Austrijanac **Herman Gmajner** (Hermann Gmeiner), koji je 1949. godine u Austriji formirao prvo domsko naselje ovoga tipa. Taj model bazira se na četiri osnovna principa: **majka, braća i sestre, kuća, selo.**

Naime, svako dijete smještajem u ovu ustanovu dobija "majku" i četvero-petero druge djece ("braće" i "sestara") sa kojima uspostavlja odgovarajuće odnose. To je jedna "porodica" u kojoj žive i razvijaju se zajedno do osamostaljenja, u svojoj zasebnoj kući ili stanu sa svim potrebnim sadržajima. Nekoliko takvih porodica, njih 10-12, čine SOS-dječije selo na čijem čelu je direktor, a više takvih "sela" u jednoj državi uvezana su u svoju nacionalnu asocijaciju SOS-dječijih sela, da bi sve nacionalne asocijacije 1960. godine formirale svoju krovnu svjetsku organizaciju - SOS - dječija sela, poznatiju pod imenom SOS - Kinderdorf, na čijem čelu je predsjednik. Prvi predsjednik bio je osnivač Herman Gmajner.

Naravno, ta struktura ovog načina zbrinjavanja djece razvijala se postepeno, uz paralelno stvaranje mreže donatora. Tako je već 1959. godine, u Evropi bilo deset nacionalnih asocijacija SOS-dječijih sela i više od milion donatora čijim finansijskim donacijama su izdržavane ove ustanove. Pored Austrije taj projekat su svesrdno podržale i Njemačka, Francuska, Belgija, Finska, Luksemburg i druge evropske zemlje, a već 1963. godine i neke azijske i južnoameričke. Tako je

¹⁹¹ SOS - Međunarodni signal za traženje pomoći, sastavljen prema Morzeovoj abecedi.

1969. godine u svijetu egzistiralo 70 SOS-dječijih sela u 35 država, a na 25-godišnjicu osnivanja 1974. godine čak 100 SOS-dječijih sela u 50 država na četiri kontinenta. Istovremeno rastao je i broj donatora, pa je 1974. godine 143 SOS-dječijih sela u 60 država podržavalo četiri miliona donatora. Među njima je i Svjetska fudbalska asocijacija (FIFA) koja širom svijeta organizuje revijalne fudbalske utakmice pod nazivom "FIFA za SOS-dječija sela", čiji prihodi idu kao pomoć ovoj dječijoj organizaciji.

A kako je broj ratova, elementarnih nepogoda, tehnoloških katastrofa i sličnog bivalo sve više, rastao je i broj nezbrinute djece u svijetu. Problem njihovog zbrinjavanja postao je svjetski problem koji se rješava na razne načine, od kojih je SOS-selo najbliži koncept prirodnoj porodici. Tako je SOS-Kinderdorf postala najveća svjetska nevladina organizacija, prisutna u gotovo svim zemljama svijeta i na svim kontinentima. Ona prati ratna i svaka druga stradanja djece i omladine širom svijeta, priskačući im u pomoć. Zato je ona izrazito humanističkog karaktera. Pored otvaranja SOS-dječijih sela, ona otvara brojne SOS-omladinske domove, SOS-dječija obdaništa, SOS-škole "Herman Gmajner" za djecu i omladinu, SOS-škole za učenje izražavanja i produkcione centre, SOS-socijalne centre, SOS-medicinske centre, SOS-programe hitne pomoći, pa čak i Akademiju "Herman Gmajner" za sve koji učestvuju u radu svih navedenih i drugih ustanova, ukupno njih 1.523, od čega je 400 SOS-dječijih sela i 375 SOS-omladinskih domova, sa oko 50.000 djece i omladine.

Dakle, radi se o kvalitetnom trajnom projektu koji podrazumijeva svestranu brigu za nezbrinutu i ugroženu djecu i omladinu, od trajnog zbrinjavanja u SOS-dječija sela do pružanja edukacione, zdravstvene, socijalne, proizvodne i druge pomoći djeci i omladini u i izvan SOS-dječijih sela i SOS-omladinskih domova, sa osnovnim ciljem da ih osposobi za život. U posebnim centrima organizuje se bavljenje djece i omladine iz SOS-dječijih sela i okoline zanatskim proizvodnim poslovima, prilikom kojih se istovremeno obučavaju i proizvode za lokalno tržište, što bi odgovaralo nešto nižem nivou naših bivših škola učenika u privredi.

U Bosni i Hercegovini ovaj model zbrinjavanja stidljivo je ušao 70-tih godina, ali kao modifikovan u vidu ustanova "Dom-porodica" i slično, da bi 1994. godine krenula i evropska verzija SOS-dječijeg sela. On danas sve više uzima maha pod uticajem stranog faktora. Na žalost, prilično kasno i veoma sporo za više od 50.000 ratne siročadi, koja su lišena pomoći kada im je bila najpotrebnija... Prema onome što se kod nas zna i vidi "na terenu" širom svijeta, ovaj model zbrinjavanja djece zaslužuje hvalu za ukupni komfor u objektima i kvalitet postignuća, ali ima i nedostataka. Kao i svaki drugi model. Gledano iz našeg ugla prvi nedostatak je sporost realizacije od ideje i odluke do useljenja djece i početka funkcionisanja SOS- dječijeg sela. To je razumljivo, jer građevinski radovi dugo traju, a svi ostali poslovi traže vrijeme. A vremena nema dovoljno u kriznim prilikama kakva su ratna dejstva, neposredno postratno stanje, elementarne nepogode i tehnološke katastrofe, kada je svugdje najviše ugrožene i nezbrinute djece koju treba brzo zbrinjavati. Doduše, to se donekle neutrališe drugim programima SOS-Kinderdorf organizacije, ali to nije dovoljno da se osnovni problem riješi i djeca sklone sa ulice, što je pokazao i primjer Bosne i Hercegovine. Drugi nedostatak je skupoća modela SOS-dječije selo, jer pored navedene sporosti zahtijeva velika ulaganja, mnogo objekata i druge infrastrukture, visokostručnih kadrova i opreme, a zbrinjava relativno mali broj djece, o čemu govore i naprijed navedeni podaci. Ima tu još dobrih i loših strana ovog modela, kao što su dužina boravka djece u zatvorenim prostorima, efikasnost vaspitnog rada itd., o čemu će više govora biti u monografiji "Dječiji domovi za ratnu siročad u Bosni i Hercegovini 1945.-1959. godine".

6. Kojoj vrsti zbrinjavanja dati prednost?

Gotovo dva stoljeća među ljudima od nauke i prakse traju, povremeno intenzivna, razmišljanja i dileme o tome kojim načinu zbrinjavanja djece-siročadi dati prednost: domskom zbrinjavanju ili zbrinjavanju u drugim porodicama (rodbinskim i nerodbinskim).

Do Prvog svjetskog rata organizovanog zbrinjavanja siročadi gotovo nije ni bilo, sudeći po dostupnim arhivskim i drugim pisanim dokumentima. Takav zaključak remetile su samo pojedine vjerske institucije, više na Zapadu nego na Istoku, otvaranjem na kraće vrijeme sirotišta domskog tipa. Porodičnog zbrinjavanja, tj. zbrinjavanja u druge porodice, kao institucije, nije bilo, ili je bilo zanemarljivo malo, pretežno u rodbinskim porodicama. O tome postoje tragovi još od kraja 17. stoljeća kada je pisano da bi “država, koja predstavlja društvo” trebala da pokaže brigu o djeci lišenoj roditeljskog staranja, pa do kraja 19. stoljeća kada su već bila iskristalisana dva glavna oblika zbrinjavanja: p o r o d i č n i i d o m s k i. Ali, sve je to bilo veoma sporadično, neorganizovano, sporo...

Iz naprijed prikazanog pregleda vidljivo je da je nakon Prvog svjetskog rata domski način zbrinjavanja bio prihvatljiviji kako za tadašnje vlasti tako i za humanitarne i vjerske institucije. To, pored ostalog, i zbog toga što su prethodna iskustva sa sirotištima bila bogatija, zatim što nauka toga vremena još nije imala razrađene druge načine i varijante ovih aktivnosti, i što su ciljevi bili ograničeni gotovo samo na preživljavanje. Vjerovatno je zbog svega toga i bilo mnogo tadašnje siročadi koja su lutala i preživljavala kako su znala i umjela. “U staroj Jugoslaviji donesen je prvi Zakon o zaštiti djece i mladeži u kome je preporučivan porodični smještaj. U 1926. godini donesen je i Pravilnik koji je regulisao osnivanje kolonija za porodični smještaj. Prve takve kolonije osnovane su u Sloveniji 1926. godine, u Srbiji 1929, 1931. i 1933. godine (Miloševac, Čortanovci i Stapani kod

Sombora). Pored domskog smještaja i u Hrvatskoj se organizuju kolonije za porodični smještaj. Zaštita djece ove kategorije, i pored izvjesnih napora u tom pravcu, bila je slabo razvijena i zapostavljena”.¹⁹²

Tridesetih godina 20. stoljeća, kako navodi Dervišbegović, sve je više autora zastupalo mišljenje da treba ravnomjerno, prema uslovima i potrebama, razvijati oba načina zbrinjavanja. Jedan od njih je Slobodan Vidaković: “U pogledu zaštite dece treba usvojiti kombinovani sistem otvorene i zatvorene dečje zaštite. Pretežnu važnost treba da ima otvorena zaštita kao jeftinija, brža i celishodnija... Na osnovu svega toga u poslednje dve decenije iskristalisalo se shvatanje da je u današnjem društvenom uređenju pogodnije zbrinuti dete u porodicu, ali ipak domsku zaštitu treba zadržati... jer problem ne leži u nekom srećnijem izboru jednog od ova dva sistema zbrinjavanja dece, već u kvalitetu organizovanja ma kog od ovih metoda zaštite dece”.¹⁹³

Pa ipak, Vidaković se u istom djelu opredjeljuje, kada kaže: “dečiji domovi u našim gradovima nisu dali povoljne rezultate. U većini slučajeva apsolutno nikakve, upravo samo negativne. Slabo organizovani i nestručno vođeni domovi u Dunavskoj banovini dovodili su do teških posledica, često do pravog socijalnog prestupa prema toj nesrećnoj deci... Iskustva koja smo imali sa našom zatvorenom, domskom dečijom zaštitom više su nego čemerna. Zato smo se sada svi okrenuli otvorenoj zaštiti, tj. smeštaju dece u porodice”.¹⁹⁴ I drugi autori toga vremena slično su pisali. Da li je zaista bilo tako? Ili se pisalo i citiralo samo ono što se nekome dopadalo? Da li je išta dobro bilo u tim domovima? Zašto onda bivši domci o tim svojim domovima govore mnogo više pozitivno nego negativno? Da nije u pitanju zaključivanje na osnovu pojedinačnih ekstremnih slučajeva?

¹⁹² Dr Muhamed Dervišbegović, VASPITNO-OBRAZOVNI EFEKTI PORODIČNOG I DOMSKOG SMJEŠTAJA DJECE LIŠENE RODITELJSKOG STARANJA, Sarajevo 1978., str. 18.

¹⁹³ Slobodan Vidaković, KOMUNALNA ZAŠTITA DECE, Beograd 1937., str. 69, 119. i 120.

¹⁹⁴ Isto, str. 122. i 123.

Istovremeno Vidaković i upozorava “pošto preti opasnost za mnoge siromašne, često deklasirane gradske porodice kojima se daju deca na podizanje, da gledaju u toj deci samo objekat najsebičnije eksploatacije, odnosno samo put preko koga će da dođu do sredstava za vlastitu egzistenciju”.¹⁹⁵

6.1. Period 1942.-1959. godine

U toku i nakon Drugog svjetskog rata prednost je data domskom načinu zbrinjavanja siročadi, naročito u istočnoj Evropi, pa i u Bosni i Hercegovini. Vrlo brzo je postalo jasno da je nemoguće svu ugroženu djecu zbrinuti na taj način. Takvu konstataciju, i tako brzo, mogli su donijeti samo dobronamjerni ljudi, oni koji su taj društveni problem doživljavali kao svoj vlastiti: emotivno, iskreno, energično, sa željom da se on što prije pozitivno riješi. Zato su kod nas u gotovo isto vrijeme tekle obje akcije - domsko i porodično zbrinjavanje ratne siročadi i ostale nezbrinute djece, o čemu je naprijed bilo riječi. Cilj je bio skloniti djecu s ulice, prekinuti njihovo dalje stradanje, obezbijediti im krov nad glavom, tople prostorije, ishranu, odjeću, obuču i pohađanje škole. U toku rata to je bilo teže, nakon rata lakše i masovnije. U tom periodu, negdje do 1959. godine do kada je postignut osnovni cilj u odnosu na ratnu siročad i ostalu ugroženu djecu toga vremena, nauka je ugalvnom šutjela o načinima i kvalitetu zbrinjavanja ugrožene djece u BiH. Naučnih radova o tom problemu u tom periodu nije bilo, ili ovom autoru nisu bili dostupni. U istom periodu u Bosni i Hercegovini radilo je 119 dječijih domova kroz koje je prošlo oko 30 hiljada dječaka i djevojčica i nešto više u oko 58 hiljada porodica. O tim dječijim domovima i životu djece u njima, kao i o djeci zbrinutoj u drugim porodicama u navedenom periodu, nema naučnih ili stručnih radova, ali ima 70-tih i 80-tih godina proizvoljnih ili tendencioznih

¹⁹⁵ Isto, str. 123.

ocjena i stavova na osnovu predratnih opservacija Vidakovića i drugih, i na osnovu opservacija iz njihovog vremena. I to od onih koji nikada nisu živjeli ili radili u tim domovima, ili bili dijete zbrinuto u drugoj porodici! Pretežno se piše negativno o domovima, a pozitivno o porodici (rodbinskoj i nerodbinskoj). Istina je, međutim, da je i jedan i drugi oblik zbrinjavanja imao i dobre i loše strane u pomenutom periodu, kao i inače.

6.1.1. Lična iskustva i saznanja

Pisac ovog teksta bio je, kao dijete, u situaciji da iskusi oba oblika zbrinjavanja u toku i nakon Drugog svjetskog rata. Proveo je više od četiri godine u jednoj dobrostojećoj porodici u Žepču, zatim godinu dana u rodbinskoj porodici i osam godina u devet dječijih domova za ratnu siročad u Bosni i Hercegovini. Generalno gledano njegova iskustva u oba oblika zbrinjavanja su veoma pozitivna, a kada su detalji u pitanju, onda u oba oblika zbrinjavanja bilo je i dobrih i loših strana u periodu 1942.-1959. godine.

6.1.1.1. Porodični smještaj djece

A) Dobre strane porodičnog smještaja

- a) Djeca su dobila krov nad glavom i ishranu, čime je prekinuto njihovo svakojako dalje stradanje i neizvjesnost;
- b) Djeca su ponovo ušla u porodični ambijent, doduše tuđi i time okrnjen ali je porodični sa svim karakterističnim porodičnim sadržajima, što doprinosi njihovom lakšem i bržem uklapanju u novu sredinu, pogotovo ako porodica ima djece sličnog uzrasta ili ako su pridošlice mlađeg uzrasta;
- c) Osjećaj sigurnosti oslonca na novu porodicu, nakon ratnih tortura i stradanja, sporo se vraća kod djece iznad četiri

godine, a kada to dođe, djeca ga doživljavaju kao veliku ličnu obavezu i zahvalnost, koja se u grudima djeteta negdje ispod grudne kosti smjesti i nikada se odatle ne istiskuje, do kraja života. To znači da je takvo dijete uvijek zadovoljno prijemom i smještajem, ali takođe uvijek svjesno svog statusa;

- d) Takvom duševnom osjećanju djeteta doprinosi prepoznatljiva intima domaćinstva: ponašanje svih, međusobni razgovori, igre, poslovi, krava, ovca, kokoši, tele, janje, pas, mačka, avlija, vrt, drva, livada, njiva..., što mu pomaže bržem aklimatiziranju i duševnom oslobađanju fluidnog omotača oko sebe koji se zove rat i stradanje u njemu. Treba stalno imati u vidu da dijete koje je u ratu preživjelo torture brže sazrijeva i bolje pamti (vidi naprijed o ratnoj siročadi);
- e) Ambijent komšiluka i komšijskih odnosa: posjete, druženje, ispomoć u poslu, razgovori kod novopridošle djece, naročito mlađe, nakon malog šoka, stvara privid i ubjeđenje da su u gostima kod svojih i da je njihova porodica u blizini. Kod malo starije djece, od šest godina pa dalje, takvog osjećaja nema, ona su svjesna stvarnog stanja, ali im to ne smeta da se uklapaju u novu sredinu, pateći u sebi i imajući u vidu sve naprijed navedeno;
- f) Stalnost odgajatelja, tj. članova nove porodice i sredine veoma je važna za ovu djecu bez obzira na uzrast, što ih dodatno stimuliše da se lakše i brže uklope i bar donekle prirodno ponašaju. Mijenjanje tog faktora mnogo lakše podnesu starija (preko 7 godina) nego mlađa i mnogo lakše muška nego ženska djeca.

B) Loše strane porodičnog smještaja

- a) Razdvajanje braće i sestara prilikom zbrinjavanja djece po porodicama glavni je nedostatak ovog načina zaštite. On se teško može i izbjeći, jer jedna porodica prihvata samo

jedno, rjeđe dvoje djece. A kakve su to duševne tegobe djece znaju samo oni koji su ih doživjeli;¹⁹⁶

- b) Dijete starosti iznad četiri godine ima jak osjećaj prisustva taloga straha i ratnog stradanja, osjećaj da je siročče, a nova porodica mu to ne može da eliminiše zbog ukupnog ambijenta i podsjećanja, već ostavlja, ne svojom krivicom, da tinja u djetetu kao u lug zapretana vatra;
- c) Prihvaćena djeca školskog uzrasta, i kada to postanu, mahom u toku rata nisu slata u školu, a djeca domaćina jesu. Tako je u Žepču od 55 zbrinute siročadi školu pohađalo samo troje, a arhivski dokumenti i lično istraživanje ovog autora pokazuju da je bilo slično stanje i u drugim mjestima BiH, nešto povoljnije u većim gradovima (Sarajevo, Mostar, Tuzla). Nakon rata nova vlast je naredila da se sva djeca moraju slati u školu, ali su mnogi domaćini izbjegavali da šalju prihvaćenu siročad, ili su ih nakon opomene vlasti slali do četiri razreda osnovne škole, dok su svoju djecu dalje školovali. Rijetki su bili oni koji su i siročad usmjeravali i stimulisali za dalje školovanje. Potpuno svjesna svog statusa, djeca-siročad mirila su se s tim, ali su mnoga (među njima i pisac ovih redova) krišom učila iz knjiga djece domaćina i radila njihove domaće zadaće, sustižući i prateći redovne učenike;
- d) Djeca siročad u odnosu na djecu domaćina nigdje nisu imala jednak položaj u porodici:
- uvijek su bila u tuđoj ili prepravljenoj odjeći i obući,
 - najčešće su hodala bosa do pozne jeseni, po mrazu i slani,
 - samo ona su uokolo tražila po mraku i magli odlutalu janjad izlažući se raznim opasnostima,
 - samo ta djeca nisu mogla odbiti poslušnost,

¹⁹⁶ Ramo Arnautović, navedeno djelo, str. 16, 37, 48, 84.

- samo ona su radila teže poslove neprimjerene njihovom uzrastu (vađenje šljunka iz ledene proljetne rijeke, odlazak po drva u šumu),
 - samo ona su obavljala sve poslove u štali,
 - krivci za dječije svađe bila su uvijek siročad iako bi bila nevinna, zbog čega su često bila i šibana,
 - samo ona su jela i spavala odvojeno i u nekom prikrajku,
 - samo ona su imala vječiti osjećaj tuđinstva i odsustvo ličnog komoditeta,
 - tu djecu su tukla muška djeca domaćina, a ona nisu smjela uzvratiti, a žensku djecu maltretirali i na drugi način,
 - u mlin su slata preko šuma po 10 km daleko, izložena medvjedima, vukovima i ostacima četnika 1947. godine, pod teretom od 10-15 kg žita;
 - slično ili još gore bilo je djeci-siročadima kod rodbine;
 - samo ona su često bila predmet ponižavanja i omalovažavanja na razne načine itd. Sve to ostavljalo je negativni trag u njihovoj duši, ali ona su šutjela i dalje živjela, zadovoljna što su na sigurnom i u toplom. Međutim, položaj djece siročadi u porodicama bez djece bio je mnogo povoljniji. Takvih je u Žepču bilo troje;
- e) Odgoj i poduke siročadi u porodici nisu u većini slučajeva bili isti kao prema vlastitoj djeci, taj vid pažnje prema njima bio je drugačiji, površan i u skladu sa njihovim drugorazrednim položajem u porodici. Vjerovatno su i zbog toga ta djeca u školi mahom bila među slabijim učenicima;
- f) Kako su ta djeca rasla sve više su se pretvarala u prave sluge i radnike za teže poslove. Izuzetaka je bilo, ali vrlo malo;
- g) Praćenje i kontrola uslova života i razvoja te djece od strane povjerenika (humanitarnih, vjerskih ili društvenih subjekata) u toku rata nije bila nikakva, a nakon rata bila je vrlo slaba, uglavnom formalna, birokratska (djecu bi domaćice nagovorile šta da kažu ljudima iz kontrole, a ovi bi to prihvatili zdravo za gotovo).

6.1.1.2. Domski smještaj djece

A) *Dobre strane domskog smještaja*

- a) Mogućnost da u isti dom budu smještena djeca iz iste porodice (braća i sestre) olakšava djeci prilagođavanje novoj sredini i dalji njihov razvoj bez tereta razdvojenosti. A taj teret razdvojenosti veoma je velik i ostavlja trajne duševne posljedice. U periodu 1945.-1959. godine o tome se nije vodilo računa pa su razdvojena braća i sestre doživljavali traume slične onima prilikom smještanja djece u druge porodice;
- b) Položaj sve djece u domu je apsolutno jednak, ona vrlo brzo u domu postanu svjesna svoje ravnopravnosti u svakom pogledu, u pohvali i pokudi, nagradi i kazni;
- c) U domu djeca vrlo brzo steknu osjećaj ličnog komoditeta, svijest da je ono u domu "svoj na svome", a to se onda odražava i na sve ostalo. U periodu o kome je ovdje riječ to se naročito potenciralo i djeca su toga bila svjesna, što je uticalo i na njihov odnos prema domu i poretku u njemu;
- d) Obavezno pohađanje škole, a velika većina od njih bili su dobri učenici. Ako su djeca bila prerasla za neki razred škole, formirana su odjeljenja koja su po skraćenom programu i uvećanom fondu časova završavali dva razreda u jenoj školskoj godini. U periodu 1945.-1959. godine 99 posto domske djece završilo je osnovnu, a 62 posto srednju školu, dok ih je oko 27 posto steklo više ili visoko obrazovanje;
- e) Praćenje i pomaganje djeci u školskim obavezama (kružoci, individualni rad sa djetetom, sekcije, kritika za loš rad, pohvale, kazne, nagrade) nije ostavljalo djeci mnogo prostora za nekorisno ili štetno djelovanje;
- f) Stručnim upravljanjem, djetetovim odgojem i obrazovanjem skraćuje se vrijeme hoda od jednog do slijedećeg cilja. Ona djeca koja su ometala uhodani rad po kućnom redu, nakon iskorištenja svih disciplinskih i vaspitnih mjera, bivala su

odstranjena u posebne domove sa nešto strožijim režimom. Isto tako premještana su i djeca u specijalne domove, ako zbog svojih psihofizičkih mogućnosti nisu mogla pratiti programe redovne nastave;

- g) Kod djece u domu vrlo brzo se stekne osjećaj da stalno neko brine o njima, da im želi samo dobro, čak i onda kada ih grdi i kažnjava;
- h) Djeca u domu imala su razvijen osjećaj potpune slobode mišljenja i govora, što je mnogima kasnije u životu veoma smetalo;
- i) U domu djeca imaju mogućnost svestranog kulturnog, sportskog, umjetničkog ispoljavanja i dokazivanja, bez ikakvih ograničenja;
- j) U domu djeca osjećaju i imaju potpunu sigurnost po svim osnovama i potrebama;
- k) U domu djeca lakše i brže, pod uticajem domskog ambijenta i društvenog života, prevazilaze talog straha i ratnog stradanja, mada se on nikada ne može potpuno eliminisati;

Red. broj i prezime	Rođenje, mjesto	Školski podaci	Opis djeteta	Drugo	Četvrto
13	Brizljiva	1932
14	Brizljiva	1932
15	Brizljiva	1932
16	Brizljiva	1932
17	Brizljiva	1932
18	Brizljiva	1932
19	Brizljiva	1932
20	Brizljiva	1932
21	Brizljiva	1932
22	Brizljiva	1932
23	Brizljiva	1932
24	Brizljiva	1932
25	Brizljiva	1932
26	Brizljiva	1932
27	Brizljiva	1932
28	Brizljiva	1932
29	Brizljiva	1932
30	Brizljiva	1932

Brizljiva i detaljna evidencija o svakom djetetu bila je stalna obaveza svih dječijih domova.

- i) Domska djeca postižu izvanrednu obrazovnu i kvalifikacionu strukturu, jer im je svima omogućeno maksimalno školovanje, ona se stalno podstiču i stimulišu za dalje školovanje. Na hiljade bivših domaca iz navedenog perioda postali su profesori, inženjeri, pravnici, ekonomisti, oficiri, novinari, književnici, ljekari, univerzitetski profesori, naučni radnici, umjetnici, akademici, vrhunski političari itd. Primjera radi, prema nepotpunim podacima, od ukupno 432 djece, domci Dječijeg doma Žepče postali su inženjeri (26), profesori (31), pravnici (17), ekonomisti (37), ljekari (4), nastavnici (29), zanatlije (49), a ostali završili srednje škole, ili ostali sa osnovnom osmogodišnjom školom. U procentima to je 32,7 posto sa višom i visokom stručnom spremom. Za Dječiji dom Tešanj taj procenat je 32,1 posto, a za Dječiji dom "Kasim Hadžić" Banja Luka čak 42,8 posto;
- j) Domska djeca u prosjeku dobro su osposobljena i pripremljena da se lakše snalaze u preuzimanju i obavljanju rukovodnih društvenih funkcija u svojoj profesionalnoj karijeri...

B) Loše strane domskog smještaja

- a) Smještaj djece različitog uzrasta i pola u isti dom otežavalo je vaspitni i obrazovni rad, a ta praksa bila je česta u navedenom periodu, što je umanjivalo mogućnosti postizanja boljih rezultata u kontekstu tadašnje organizacije domova;
- b) Previše se forsirala kolektivna na račun individualne svijesti;
- c) Priprema djece za život osnovna je manjkavost tadašnjeg domskog smještaja; realnost života, prepreke i poteškoće nisu dovoljno prikazivane, pa su ti mladi ljudi nedovoljno spremni ulazili u tokove života, zbog čega su često imali

velikih problema, naročito kada je u pitanju: otvorenost, iskrenost, kritičnost, pravednost, solidarnost, lukavstvo, patriotizam itd. Ti kvaliteti ličnosti su propagirani bez ikakvih ograda. Bez dovoljno informisanja i o suprotnim ili drugačijim ponašanjima, bivši su domci kroz život udarali glavom o zid, sudarali se na poslu, u braku, porodici, u stranci itd:

- d) Često premještanje djece iz doma u dom i pritom razdvajanje braće i sestara proizvodilo je kod djece odbrambene mehanizme u vidu jogunstva, otpora i agresivnosti, čega do tog trenutka kod te djece nije bilo. Mnoga od te djece kao način odbrane koristila su bojkot u učenju i poslušnosti. Pošto su premještanjem u drugi dom bez neophodnog i razložnog obrazloženja kidana stečena prijateljstva, naviknutost na dotadašnje vaspitače, učitelje, kuharice i drugo osoblje, na objekat doma, pa i mjesnu okolinu. Zbog toga su nezadovoljna djeca često bježala iz doma, čak i pod cijenu velike neizvjesnosti. U novoj sredini takva djeca su domskom osoblju djelovala kao nepopravljiva, neposlušna, drska, podmukla, slabi đaci, nepovjerljiva, nedruštvena iako takva do premještaja nikada nisu bila. Naprotiv, ako ih je uprava doma i vaspitači sa ostalim osobljem prihvatila ne unoseći se u njihov osnovni problem, onda eto razloga za krivo zaključivanje o takvoj djeci. Toga je bilo veoma mnogo u periodu o kome ovdje govorimo. A to znači da je tadašnja nauka podbacila, jer su od dobrih učenika i primjernih vaspitanika vrlo često pravljene problematični slučajevi, za šta su djeca najmanje bila kriva. Oni koji zaključuju na takvim primjerima, bez ulaženja u suštinu, ne doprinose nauci;
- e) Nepovoljna kvalifikaciona struktura odgajateljskog osoblja u dječijim domovima tog perioda bila je veoma izražena. Iz arhivske građe o dječijim domovima vidi se da su čak i

učitelji u ulozi vaspitača bili rijetkost u većini dječijih domova. O kvalifikovanim pedagogima, psiholozima, defektolozima, sociolozima, socijalnim radnicima, profesorima nije bilo ni govora.¹⁹⁷ Pa ipak, postojeće vaspitačko osoblje u ogromnoj većini domova trudilo se maksimalno brigom i neprekidnim prisustvom među djecom (pomaganjem pri kupanju, pri rezanju noktiju, pri češljanju, oblačenju, čišćenju obuće, umivanju i pranju zuba, pranju nogu prije spavanja, pletenju, heklanju, slikanju, čitanju, sportu, obilazeći noću spavaonice i pokrivajući otkrivenu djecu, slušanju njihovih želja, žalbi i njihovih tugovanja...). Zaista, ti ljudi su zaslužili najveća ljudska i društvena priznanja. Naravno, bilo je i izuzetaka, svugdje, ali su oni otpušteni iz službe ili premješteni na drugi posao čim bi se ustanovilo da ne rade u skladu s pravilima. Mnogi pogrešni potezi vaspitačkog osoblja vučeni su zbog neznanja, nestručnosti, a ne zbog loše organizacije doma ili loše namjere pojedinca (Prača, Žepče, Banja Luka, Turbe, Kiseljak), na primjer:

- Bježanjem iz doma djeca su protestovala zbog nečega, ili su htjela skrenuti pažnju na sebe i potragom iznuditi pažnju uprave doma i osoblja. Ako bi to izostalo, ona bi se ili skrušeno sama vraćala u dom ili bi (češće) nastavljala pravcem kojim su krenula, pa makar i u propast. Ti bjegunci su, najčešće, željeli onu pažnju i brigu kakva se u takvim prilikama pokazuje u vlastitoj porodici. Umjesto toga u većini domova bili su drastično kažnjavani ili progonom iz doma, da budu tuđi čobani po selima, ili slanjem u dom za besprizorne, što je bila mnogo blaža kazna;

¹⁹⁷ Naravno da tih kadrova u tom periodu u BiH nije bilo na raspolaganju, ali ih ovdje spominjemo zbog poredbe sa kadrovskim stanjem u današnjim dječijim domovima, u kojima su ti kadrovi realnost, a o čemu će kasnije biti više riječi.

- Otkazivanje poslušnosti, jogunstvo i slično su normalne reakcije djece na nešto i zbog nečega - što se događa u svakoj porodici - ali se ne suzbijaju drastičnim mjerama kako se to činilo u nekim dječijim domovima. Jogunstvo i neposlušnost zbog slanja na neželjeni zanat ili u neželjenu srednju školu, bez jakog obrazloženja i pripreme, proizvodilo je kod djece mnogo suza i duševne patnje, a o čemu uprava doma i vaspitači nisu pojma imali niti su se u to unosili;
- Kada bi dječak ili djevojčica iz doma počeli svoje prvo zabavljanje sa odabranicom ili odabranikom izvan doma (nikada iz doma), bili su meta kritike, pritiska i drastičnog kažnjavanja itd.

Dakle, u sva tri primjera izostala je pedagoško-psihološka analiza i postupanje vaspitačkog osoblja zbog neznanja i nedovoljne stručnosti, i pored najboljih namjera. Djeca su to trpila, jer su ratna siročad bez oba roditelja, pogotovo ako su duže boravila u dječijem domu, svoje odgajatelje su poistovjećivala sa svojim roditeljima. Kao što bi ponekad i roditeljima otkazala poslušnost, prema njima bila drska, jogunasta ili nježna, tako su činila i svojim odgajateljima. To je prirodan odnos i reakcija djece u tim uslovima;

- f) Hladna strana domskog smještaja djece, u dušama pitomaca, najviše se očitovala kada privremeno ili trajno napuste svoj dječiji dom. Briga doma i interesovanje o njima tog trenutka je prestajala. Prestajala je svaka briga, bez obzira na razlog odlaska djeteta iz doma. Dešavalo se to u svim dječijim domovima tog vremena. To je ono što ovu djecu bitno razlikuje od "svoje" rodbinske ili vlastite djece. Konkretnih primjera takvog odnosa je mnogo: 1) Kada bi djeca bježala iz doma nije bilo uzbune i traženja, samo bi se konstatovalo, obavijestilo nadležne i na to dijete brzo zaboravljalo. 2) Kad su odraslija djeca 1948. godine otišla

na izgradnju Auto-puta Zagreb-Beograd, niko se dalje nije interesovao za njihovu sudbinu, kao da su otišli u drugu državu. Odatle su samoinicijativno otišli u Mežice u Sloveniji na više dana, a da niko iz doma za njih nije pitao šta je s njima kada se nisu vratili s radne akcije. 3) Kada je dom u Ilijašu bio rasformiran 1947. godine i djeca bila razmještena po drugim domovima, jedan dječak je umjesto s grupom na Koran otišao u Čajniče a da se niko u domu na Koranu nije zabrinuo što taj dječak iz spiska nije stigao i gdje je! 4) Kada je djevojčica zbog teške bolesti poslata na liječenje u Sarajevo, niko se iz doma u Žepču za nju nije interesovao, čak ni kada je izliječena i trebala biti otpuštena iz bolnice...

Tu "hladnoću" doma djeca su osjećala i pamtila, ali kada bi se ponovo vraćala u dom, primana su bez ikakvih problema i s radošću, što je kod djece vraćalo povjerenje u njihov dom. Mogući razlog takvom ponašanju doma i osoblja je činjenica da je dom bio prolazna stanica za neko dijete, ni jedan nije bio "matični", a premještanje djece iz doma u dom bilo je često. Drugi razlog mogao bi biti u opisu poslova doma i osoblja kao posljedica propusta u Pravilima o radu dječijeg doma. Djeca su lahko gubila trag za osoblje doma, ali su isto tako lahko ponovo ulazila u taj dom i ponovo tamo uživala pažnju, brigu, požrtvovanje onog istog osoblja koje ih je tako "nemilosrdno" zaboravljalo dok su bili odsutni.

6.1.1.3. Nekadašnja djeca i građani svjedoče...

Hajra Vetoviteškić:

"Po dječijim domovima bila sam od malih nogu, čak se ne sjećam kada sam i otkuda došla u dom. Rasla sam i gotovo odrasla u domu a da nikad nisam saznala za svoje prave lične podatke: kako sam došla u dom, koje mi je pravo ime i prezime, ko su mi otac i majka, odakle sam, koje godine sam rođena... Sve neophodne podatke o sebi dobila sam u

domu. A imala sam i svoj broj, 53. U domu nam je bilo, uglavnom, lijepo, ljudski su postupali s nama, učili nas raznim poslovima u kuhinji, vešeraju, zatim da vezemo, da radimo ručni rad i slično. Imali smo raspored za te radove, gotovo svakodnevno nakon škole”.

Viktor Pervan:

“Koncem rata, kao siročić, bio sam u jednoj porodici, pa kada su me u kasnu jesen 1945. godine odveli u Dom, osjetio sam veliko olakšanje, jer sam dobio udoban smještaj, hranu i lijep odnos osoblja. Bila je to za mene ogromna promjena, na bolje. Posebno mi je u lijepoj uspomeni ostala vaspitačica Hajra zbog prisnog poimanja djece, a od kuharica Trogrlić Jelena”.

Hajrija Isić:

“Naš život u Domu bio je i lijep i žalostan...”

Bilo je u početku malo hrane, gladnih dana, smrznuti krompir, ali je nama bilo dobro. Bila je stroga disciplina, red, sve u stroju... pjevalo se i igralo. Domci i vaspitači su zajedno čistili okolinu Doma, prostorije, obrađivali voćnjak...”.

Edhem Ramić:

“... Grad i Dječiji dom sam zapamtio kao svoj drugi zavičaj, jer sam u njemu doživio puno lijepih dječaćkih trenutaka, pružio mi je toplinu kada mi je bila najpotrebnija. To se ne zaboravlja...”.

Božica Pušeljić:

“...Sjećanje na dječiji dom nikad me ne napušta, čak se s godinama pojačava, u najpozitivnijem smislu. Posebno kada je u pitanju osoblje doma i njihov roditeljski odnos prema djeci...”.

Mara Aleksić:

“... Tako mi je bilo lijepo u Domu da to vrijeme i danas smatram najljepšim u mom životu, bolje nego kod majke. Tubak Ana nam je lijepo krojila i šila, svi smo bili zadovoljni, posebno djevojčice. Ja sam

Anda Miličić:

“... Od 1943. godine, kada smo ostali bez svojih najbližih pa do oslobođenja, ja i moj brat smo proveli u drugim porodicama, gdje smo radili razne poslove, a najviše čuvali stoku. Nije nam bilo lako jer smo bili djeca... Dok sam bila u toj porodici doživljavala sam mnogo teških trenutaka. Jednog dana kada su mi Švabe otele svinju koju sam čuvala, gazda me je toliko tukao kaišem da ni danas ne mogu da shvatim da je jedno tako malo biće moglo to da izdrži. Da me njegova supruga nije odbranila...

U Domu je bilo lijepih, ali i ružnih trenutaka i doživljaja. Najteže su mi padala kažnjavanja, jer sam po prirodi bila mirna i tiha. Za malu grešku kažnjavani smo da klečimo na pijesku podignutih ruku i pogleda uprtog u sunce! Po tome sam zapamtila vaspitačicu Anicu Barbarić. Drugi vid kažnjavanja bilo je šišanje na nulu. Nemilice su nas šišali, za sitnicu, mi smo ipak bile djevojčice. I treći vid kažnjavanja bio je drastičan. Na primjer, ukoliko bi neko uzeo-ukrao nešto od nekoga, a to je mogla da bude samo olovka, gumica ili sveska, pošto mi drugo ništa nismo ni imali, i kada bi se ta djevojčica otkrila, morala je par dana da nosi na leđima napisano “Ja sam lopov”. Ili, ako je neko malo više bio nedisciplinovan, nosio je natpis “Ja sam najgora”. Sa tim oznakama išle su i u školu, kroz grad! Kasnije sam i u drugim domovima, naprimjer u Turbetu i na Palama, gledala tuču i druga ponižavanja pitomaca od strane vaspitača. Nikada neću moći da shvatim zašto se sa nama tako postupalo...”

Šaćira Ćefo:

“...I odnos građana Žepča mi se urezao u pamćenje, lijepo su nas gledali i prema nama bili krajnje korektni. Od osoblja u posebnom sjećanju mi je Raza vešarica, koja je bila izuzetno fina, davala nam najbolje haljine i veš. Upravnik Mujkić bio je vrlo strog, kažnjavao je uglavnom šišanjem, a ponekad i šamarom. Vaspitačica Zora Subotić, da bi nas zaštitila, nastrada od kamiona i ja sam to doživjela kao brigu o nama...”

Smiljka Kostadinović:

“Dom u Žepču je ostao u mom sjećanju sve do danas, jer sam u njemu doživjela svu toplinu i ljubav koja mi je ranije nedostajala. Svo osoblje prema nama bili su kao pravi roditelji. Naročito sam voljela bolničarku Muneveru, koju smo zvali “mamica”. Jednom nam je neko htio da zapali Dom kroz prozor, ali nije uspio. Uspio je da nam pokrade sve kapute iz Doma. Sjećam se i našeg bježanja iz doma kada je nas pet krenulo prema Zavidovićima, ali ne zato što nam je bilo loše, već nas je vukla želja za selom...”.

Šućrija Abidović:

“Kada bi mi išli u stroju pjevajući, vidjeli smo i osjećali poštovanje mještana koji su nas posmatrali, mi smo bili svjesni toga poštovanja. I inače, mještani su prema nama bili veoma fer, pažljivi, fini, primali nas u svoje kuće, darivali...”

Ako je ta naša domska disciplina bila vrsta kažnjavanja, onda je toga u našem Domu bilo dosta. Ali, ja to tako ne mislim.

Krađe među djecom nije bilo, jer ništa suviše nismo ni imali, pa se nije imalo šta ni ukrasti. Riblje ulje smo pili redovno, Munevera bi došla do svakog za stolom i svakom na njegovu kašiku nalije da proguta i založi hljebom da to stjera... Često sam sama išla u Žepče, obilazila grad i našu domsku zgradu, oživljavala uspomene i plakala. I muža sam vodila, a pritom se nikom nisam javljala, jednostavno prenoćimo u hotelu, prošetamo, razgledamo i nazad kući”.

Marko Lukić:

“Prošao sam kroz više dječijih domova, ali u Žepču mi je bilo najljepše, vjerovatno zbog osoblja. Svi su prema nama bili izuzetno fini, a posebno vaspitačica Hajra i bolničarka Kristina. I djeca su nekako u ovom domu bila najbolja po svemu, a ja sam se najviše družio sa Stanojem”.

Cveta Milošević:

“U Žepču mi je bilo lijepo. Vaspitačko osoblje, a posebno Veselinka, Desa, Zekija i Jelica bili su vrlo pažljivi i fini. Ipak izdvajam “mamicu” Muneveru koja je prema svima bila kao majka. Svakog petka nam je sa kuharicama kuhala pitu i time nas obradovala. Pitu za nas stotinu, valja to nakuhati! Pa i pored toga ja sam sa Jeftić Zorom, Jelisić Narančom i još nekima bježala iz doma, a da nismo znali ni zašto, ni kuda. Dječija posla!”

Lazar Matković:

“Moje uspomene na dječije domove za ratnu siročad su uglavnom sumorne, loše. Bio sam najprije u Domu u Mataruškoj banji i tamo doživio svakojake torture, batinanja i ponižavanja. Otuda sam dospio u Turbe pa i tamo doživio nešto slično, mada u blažoj formi... Nemam lijepih uspomena, ali znam preko drugih da je u većini domova bilo svima uglavnom lijepo i dobro. Nisam bio takve sreće...”

Muhamed Škerić:

“Moj Dom “Kasim Hadžić” u Banjaluci je moja najljepša uspomena. I najdraža. Mislim da je tako u srcima sve djece koja su prošla kroz ovu ustanovu. Nekako je u njemu sve bilo i strogo, i komotno, i uljudno, i slobodno, kao u porodici, sve u isto vrijeme. Zato je, valjda, ovaj Dom i dao mnogo vrsnih stručnjaka svih struka...”

Janja Jurčević:

“Bile su to sjajne generacije ratne siročadi naših domova. Znali su da uče, da se bore za svako novo saznanje, da se druže i da se zabavljaju u ono malo slobodnog vremena. Od cvjetnjaka i domskog kruga napravljen je pravi mali park sa klupama za sjedenje, uređen vrt i uljepšana ograda. Redovno je organizovano takmičenje u sportu, u radu sekcija, u učenju, pripremane igranke za praznike i dočeke praznika... Živjelo se brzim, ali punim životom. Zato često posjećujem grad i moj Dom u njemu, o čemu stihovima svjedočim:

*Život juri, život bježi
godina deset prođe.
Naiđoh kraj voljenog Doma,
Dom star, još stariji...*

*Prohuja još godina devet
i šta vidim, ej tugo moja!
Oborena lipa preko trnja leži,
moja kuća ruševina tužna.*

*Dome moj, uspomeno moja
lipo zadnja skršena
živote odbjegli
sijeda koso, starosti ružna
sudbino naša teška i tužna...”.*

Milorad Gavrić:

“Bio sam u više domova i svugdje mi je bilo dobro i lijepo. Ipak, izdvojio bih Dječiji dom Cavtat¹⁹⁸ i boravak u njemu 1947/48. godine u kome sam doživio najradosnije trenutke u svakom pogledu...”

Sretko Bojić:

“Oba roditelja stradala su mi tokom rata od tifusa. Roditeljsku ljubav su mi nadomjestili vaspitači i upravnici u domu. Mi domci činili smo čvrsto povezanu obitelj. Ja, zapravo, ne znam za druge sestre i braću osim onih što sam ih imao u domu. Bilo je vrijeme neimaštine, ali nama ništa nije nedostajalo”.

¹⁹⁸ Ovaj Dječiji dom pripadao je Bosni i Hercegovini; ona ga je organizovala, opremila i finansirala. Takvih institucija Bosna i Hercegovina imala je još na jadranskoj obali: Split, Biograd na moru, Makarska itd

Dragica Stojanović:

“Po dolasku u Dom osjetili smo se i ja i braća bolje. Vaspitači i upravnica su bili kao roditelji, Hajra i Bisera posebno, Munevera takođe. Hrane je bilo malo. U sjećanju mi je ostalo razdvajanje nas sestara od braće i obratno i odvođenje u druge domove ili porodice, pa su se poslije tražili i preko novina, skoro kao izgubljeni. To se nama dogodilo...”

Đula Hadžić:

“... Pored onoga što je bilo lijepo, u sjećanju mi je ostalo i ono ružno. Naime, u nekim domovima primjenjivane su fizičke mjere kažnjavanja: klečanje na pijesku, gledanje u sunce sa podignutim rukama, šibanje po dlanovima. Mislim da to nije trebalo činiti, jer ta djeca su ionako životom bila kažnjena. To su činili svi vaspitači, takav je bio režim u to vrijeme, vojnički strog...”

Zora Jevtić:

“U Dječijem domu Žepče boravila sam od 1946. do 1955. godine. Kada sam došla, u Domu je vladao red, disciplina, čistoća... Kasnije sam bježala iz doma, ko zna zašto, a povod je bila prijetnja da će nemirnim sašiti haljinu od krpica raznih boja i šara, da izgleda što ružnije. Nisam htjela takvu haljinu, a znala sam da sam važila kao nemirna. Zatim sam 1948. godine obolila od upale pluća, pa su me liječili u Sarajevu i Banja Luci i ponovo vratili u Žepče. Bilo je i kažnjavanja...”

Nada Trninić:

...”Raza bi nam rekla: “Cure moje, deder perite se, lijepo, da budete još ljepše”, a mi smo je uvijek čule kao da govori naša majka. Ili Pavka, čim zapazi mršavost i slabost u nekom od nas, ona zapamti i za njega pripremi nešto posebno, neki kolutić pite, par uštipaka, kolačić od tijesta ispečen na plahti šporeta, i to im dadne nakon objeda, kao pojačanje. Tako nešto djeca nikad ne zaboravljaju, siročad pogotovo. Ni međusobnu bratsku ljubav i slogu djeca ne zaboravljaju, a ta ljubav i sloga bila je prosto fanatična”.

Azem Ramović:

“Do 1946. godine bio sam u jednoj porodici u Tešnju, čuvao krave i pomagao u kući i štali koliko sam mogao kao dijete. Nisam išao u školu, kao ni ostala djeca-siročad kod drugih porodica. Krajem 1946. godine vlasti su me dale u Dječiji dom u Tešnju gdje sam ostao do završetka osmogodišnje osnovne škole. Bilo mi je veoma lijepo u Domu, jer je osoblje Doma brinulo o nama kao da su nam roditelji, pa i više od toga, čini mi se. Iako je poslijeratni period bio siromašan, mi smo imali sve što nam je trebalo, i to svi jednako. Bili smo pretežno i dobri đaci...”

Ejub Šatrović:

“Bio sam u pet dječijih domova i u svima mi je bilo jako lijepo, vjerovatno su tako doživjela te domove i druga djeca. Upravnici i vaspitačice su se trudili oko nas, učili nas svemu, a ponekad i ružili ako nešto nije bilo u redu. Ipak, najbolje mi je bilo u Čajniču gdje je upavnica Vukica Jovanović držala strogu disciplinu ali je zato sve bilo kako najbolje može. Ljeti svakog dana vodili su nas na livade oko Cicelja, čitale nam vaspitačice Hajra i Dušanka interesantna štiva, igrali se svi raznih igara i užinali u prirodi. To je nezaboravno...”

Hasan Brčkalić:

“Moj najbolji dječiji dom bio je Ilijaš, mada mi je u svim domovima bilo izuzetno lijepo i o svima imam najljepše uspomene. U ovom Domu smo imali potpunu slobodu u svakom smislu, ali se nikada ni jedan ozbiljniji eksces nije dogodio. Upravnica je bila Munira Crnalić, jedna tiha i izrazito fina gospođa, kao da nam je svima bila majka. Imali smo sve u Domu što nam je bilo potrebno, čak i svoju školu, a o pažnji cijelog osoblja da i ne govorim. Bilo je divno...”

Problemi dječijih domova

1/ Razmještaj djece po domovima;

Ove školske godine osnovnu školu
od toga broja 295 učenika je do-
šlo 100 učenika iz obitelji, 100 u
školi kao i u gimnaziji, i kod
rodinika i u drugim ustanovama.

učenika,
godine,
ine škol
stručna
školske
pedago
va, te
broj
to
er 2:
slik;
itvo-
avi
tom

IZVJEŠTAJ O RAZLIČNIM DRUŠTVENIM DOMOVIMA U SARAJEVU

IZVJEŠTAJ
O RAZLIČNIM DRUŠTVENIM DOMOVIMA U SARAJEVU

Z A P I S N I K

sa savjetovanja upravnika i vaspitaca dječijih i srednjoškolskih
dječijih domova održanog 23 i 24 aprila 1948 godine u prostorijama
Učiteljske škole u Sarajevu.

Ispred Ministarstva prosvjete savjetovanju je pri-
sustvovao pomoćnik Ministra drug Vlastko Ubavić, načelnik odjeljenja
za domove sa osobljem odjeljenja, kao i načelnici odjeljenja za ško-
le i nastavu, zatim predstavnik Komiteta za srednje i stručne škole
i kurseve drug Vukomanović Obren, predstavnik Ministarstva trgovine
i snabdijevanja drug S. Čengić, predstavnici Kontrolne komisije BiH
drugarica Lalićević Dužanka i drug Veloder Berović, predstavnik GNO-a
drug Hasan Ljubanović; predstavnik Glavnog odbora APŽ-a drugarica
Fadira Aleković, predstavnik Zemaljskog vijeća narodne Galadine BiH
drug Bahić Bisto, predstavnik Saveza prosvjetnik radnika drug Tomazić
Branko i svi upravnici i po jedan vaspitač dječijih i srednjoškolskih
dječijih domova BiH, osim upravnika Srednjoškolskog dječijeg doma
u Mrkonjić Gradu, Učiteljskog doma u Banja Luci i upravnika Dječijeg
doma u Prijedoru.

Stalna briga i česta kontrola
rezultirali su odgovarajućim analizama i mjerama.

Jovo Šarović:

“Boravio sam u mnogo dječijih domova: Osijek, Suhopolje, Sarajevo, Kakanj, Foča... U Dječijem domu Kiseljak kod Sarajeva proveo sam oko godinu dana. U tom domu su tukli i vaspitači i stariji domci koji su od mlađih i fizički slabijih tražili “zaduživanja” razne vrste, pa su bili pravi teroristi u Domu..., mafija u koju vaspitači nisu mogli prodrijeti...”.

Tankosava Mikić:

“U Domu sam provela devet lijepih godina pod pažnjom i brigom naših vaspitača, **a vaspitači su bili svo osoblje**. Svi su oni na neki način dio svoga znanja podarili nama i ugradili u nas. I nije im bilo lako dovesti u red i izvesti na pravi put toliku djecu! Zato dok živim u meni će živjeti i imena: Begović Bisera, Eminagić Hajra, Marjanović Desa, Kecman Kosta, Bubaš Kristina-Seka, Huseinbegović Munevera, Bajić Veselinka, Vrcelj Ljubica, Marković Pavka, Kelava Ankica, Mehić Fadila i Ibro, Janković Desanka, Kalajdžić Osman, Mujkić Avdo, Subotić Zora, Perković Milivoje, Barbarić Ankica, Trogrlič Jelena, Garić Manda, Pašić Kadrija, Šaćir, Ante, Ludmila... Počev od jutarnjeg podizanja zastave na jarbol, pa kroz cijeli dan oni su imali rad s nama. Na prvom mjestu je bilo učenje i vladanje u školi, pa uređivanje i održavanje domskog kruga, zatim društvene aktivnosti, slobodne aktivnosti, radne akcije... Kud god smo išli, išli smo u stroju pjevajući, a građani bi nam aplaudirali, što bi u nama pobuđivalo još veći ponos. A na radnim akcijama na pošumljavanju Orlovika, na izgradnji gimnazije, na istovaru vagona, na gradnji pruge - svugdje smo bili među najboljim. Uz nas su, rame uz rame, bili i naši vaspitači - to treba da se zna. Naveče su s nama prorađivali Bonton i tražili da ga što više primjenjujemo kako bi on u nama zaživio. Bili smo jedan od najboljih dječijih domova u BiH - pričali su inspektori i posjetioci iz Ministarstva. Za sve to velike zasluge pripadaju osoblju Doma - našim vaspitačima. Otuda i ovaj usklik:

*Za sva lijepa proljeća i ljeta,
za sve lijepe zime i jeseni,
za sve duge godine sreće i mira,
o Dome i Žepče, veliko hvala ti!”*

Soka Ivošević:

“Prvo su nas 1945. godine odveli u Prihvatilište Sarajevo, odakle su nas podijelili po kućama, ne sjećam se kod koga sam ja bila. Onda su nas uputili u Doboj kod neke Šemse, a odatle u Dječiji dom Žepče 1946. godine.

U Domu nam je bilo divno, skromno ali lijepo. Svo osoblje je imalo pravi roditeljski odnos prema nama. Ipak, izdvojila bih ekonomu Abdurahmana zbog njegove veselosti i dobrote prema djeci”.

Desa Marjanović, vaspitač:

“... Seka je s djecom bila non-stop, za vrijeme objeda, kuhanja, igre, zbog zaduženja, jer je ona bila higijeničar, zato su je djeca i zvala vaspitačice. Manju djecu smo lično kupale, Kristina i ja, kao i druge vaspitačice koje su kroz Dom prolazile. Ujedno smo one starije učile da kupaju one mlađe, da peru veš itd. Na pitanje djece: kada je veš opran? odgovarale smo: kad voda bude čista. To danas može izgledati kao izrabljivanje te djece, ali tako smo ih učile, nismo ih mogle drugačije naučiti. Ipak, nismo ih svemu naučili, naročito iz fiziologije ženskog organizma, a i drugog, jer ni mi nismo znale. Učili smo ih da zapažaju nepravilnosti i da to kritikuju, da budu pravedni. Tada je to bilo neophodno. Držali smo sastanke i sa pitomcima: o čistoći, urednosti, tačnosti, propustima. Često smo s pitomcima učestvovali u radnim akcijama, naročito u vrijeme izgradnje pruge Šamac-Sarajevo. Nekoliko naših pitomica provelo je na pruzi po jednu ili više smjena...”.

Andrija Galić:

“Kao mještanan poznao sam mnoge domce i domkinje, jer smo zajedno išli u školu do 1954. godine. U skoro svim razredima i

odjeljenjima bilo je i djece iz Doma, a u nekima su oni bili u većini. Mahom su bili dobri đaci, veoma dobri, na primjer Nada Ubiparipović, Šćira Ćefo, Bahra Salihbašić..., a i dobri drugari”.

Fahrija Babinjac:

“...Djevojčice iz Doma prikladno su se odijevale, sve slično ili jednako, pa je nama mještankama to izgledalo lijepo i sve smo željele da imamo haljine kao domkinje, zavidjele smo im zbog toga. U školi su se s nama družili, prijateljevali i nisu bili sebični, ali su međusobno bili veoma vezani”.

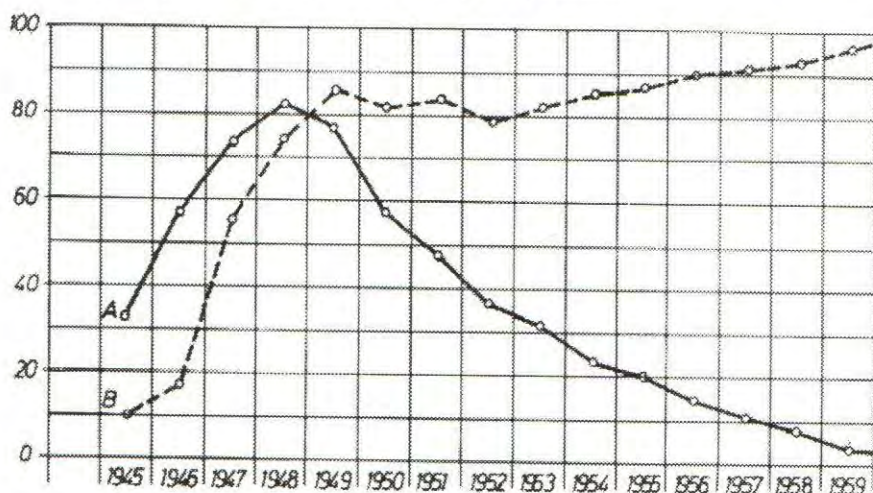
* * *

Kako se vidi, dominiraju lijepa sjećanja, pozitivna. Uzorak sagovornika uzet je slučajnim izborom, a dijelovi njihovog sjećanja razmješteni su prema potrebi u ovome radu.

Normalno je da među lijepim sjećanjima bude i ružnih, kako u porodici tako i u dječijem domu, jer život, u domskim kolektivima pogotovo, nije sačinjen samo od lijepih doživljaja. Međutim, nije normalno da i u takvim kolektivima djeca trpe ponižavanja, tuču i kažnjavanja, pogotovo fizička! A, eto, iz sjećanja se vidi da je i toga bilo u našim dječijim domovima. Primjetno je takođe da su neke osobe, prema sjećanjima jednih, bile grube ili izrazito grube, a prema sjećanjima drugih te iste osobe bile nježne, brižne i odgovorne. Sve to se odnosi na gotovo cijeli period postojanja domova, a ta ponižavanja i zlostavljanja djece bila su zaista rijetka i primjenjivana od rijetkih pojedinaca, u domovima i u porodicama. No, i to je dovoljno da se takvi postupci žigošu.

Šta je uslovljavalo takvo ponašanje u dječijim domovima? Mladost i neiskustvo osoblja, uz to nizak nivo opšteg i gotovo nikakav nivo pedagoško-psihološkog obrazovanja - glavni su razlozi. Boljeg osoblja, stručnijeg, u to prvo poslijeratno vrijeme nije bilo, bar ga nije bilo na raspolaganju za dječije domove. Pa ipak, ogromna većina tog osoblja bila je krajnje odgovorna, marljiva u radu i prema djeci

korektna. Čak i više od toga. Zato je Munevera Čičeklić od djece dobila laskavi naziv “mamica”, a vaspitačica Zora Subotić opšte priznanje dječijeg kolektiva zbog požrtvovanja pokazanog spašavajući dijete, kojom prilikom je sama teško povrijeđena...

Dijagram 6: Pokazatelji broja dječijih domova i djece (A) i životnog standarda u dječijim domovima (B)

Kasnije, kako je vrijeme odmicalo, i kadrovska struktura u dječijim domovima bivala je sve povoljnija, ali su i opšti uslovi bili bolji. Težilo se da upravnici domova budu pedagozi, profesori ili nastavnici, a vaspitači učitelji.

U cjelini gledano, domovi za ratnu siročad prošli su kroz tri faze u postratnom periodu: 1945.-1948., 1948.-1951. i 1951.-1959. godine (Dijagram 6.). Bivši domci najradije se sjećaju srednje faze i o njoj najljepše govore. Jer, godina 1948. po mnogo čemu bila je značajna za domce i domove. Prethodne godine započeta klasifikacija djece na ratnu siročad, polusiročad i onu ostalu nastavljena je, pa su domovi postali ujednačeniji po sastavu. Klasificiranje je vršeno i prema uzrastu, zdravstvenom stanju i polu. Na taj način je donekle iznijansiran sastav djece prema određenim kriterijima, što je trebalo da omogući lakši i kvalitetniji rad u ovim ustanovama. Pritom su mnogi

srodnici rastavljeni i upućivani u različite domove, pa je bilo suza, tuge, bježanja iz domova, ali i žalosti zbog prinudnog napuštanja doma i odlaska roditeljima.

Neki domovi su zatvoreni zbog lošeg stambenog prostora i druge imovine, pa su djeca raseljavana, ili su otvoreni novi domovi u drugim sredinama. U svakom slučaju nastalo je novo, bolje stanje, sa manje stihije a više srede osmišljene i u svemu planom usmjerene organizacije.

Kadrovska struktura osoblja, naročito vaspitačkog i upravničkog, znatno se poboljšala, jer je usmjeravana odlukom na nivou Republike da su za te funkcije neophodni učitelji, nastavnici i profesori, ljudi sa što povoljnijom pedagoškom stručnom spremom.

I djeca su bila odraslija, prilagođenija domskom životu, nekako drugačija i izglednija. Njihova odjeća i obuća ujednačenija i sa manje šarenila, jednom riječju “domskija”. Počeli su intenzivnije da se bave kulturnim sadržajima kao stalnim a ne povremenim aktivnostima, da formiraju literarne, recitatorske, folklorne, dramske, crtačke i druge sekcije, te sportske sekcije. Tako su zidne novine postepeno prestajale da budu jedini kulturno-zabavni sadržaj. Za sve te aktivnosti, odjednom i takoreći niotkud, pojavilo se mnoštvo talenata među djecom, pravih malih stvaralaca, što je mnoge iznenadilo. A talenti su “čučali” u toj do juče isprepadanoj izmučenoj masi malih ljudskih stvorova, opterećenoj raznim sjećanjima na tegobe prošlosti.

Domske kuhinje, iako još uvijek siromašne posuđem i drugim inventarom, postajale su sve popularnije među djecom i osobljem zbog kvaliteta i raznovrsnosti hrane, a i zbog recepata po kojima se hrana priprema. Tome je mnogo doprinosila i izdašna UNICEFOVA (Međunarodni fond za pomoć djeci) i UNRINA pomoć, čiji dobar dio je išao u dječije domove. Čokolada, kakao, jaja i mlijeko u prahu, slatki kuhani kukuruz, mesne konzerve, mljeveni kikiriki itd., postali su uobičajeni prehrambeni artikli. Jedino hljeba nije bilo dovoljno, a u većem broju domova kukuruza je dominirala. Kakav apsurd: čokolade i jaja u izobilju, a kukuruze nedovoljno! Zato se među muškom djecom u mnogim domovima razvila svojevrsna trgovina: meso, kolač i čokolada mijenjani su za hljeb, koji je imao najvišu cijenu!

Ni drugi vidovi konfora u 1948. godini nisu izostali. Školski pribor, broj olovaka, gumica, šiljala, teka; kvalitet i količina papira za pisanje, hamera za crtanje, pak-papira, tuševa i boja - svega je bilo više i kvalitetnijeg nego ranije. Pa onda ekskurzije, izleti, ljetovanja na moru i planini prema zdravstvenom stanju djece...

Moglo bi se reći da je 1948. godina bila granična godina u nizu iz života i razvoja dječijih domova, do koje je krivulja broja domova i djece bila u usponu, a nakon koje je poprimila postepeni silazni trend sve do gašenja domova pedesetih godina. Istovremeno, stalno je rastao životni standard domaca po svim osnovama. Tome je svakako doprinijelo **i Savjetovanje upravnika i vaspitača dječijih i djačkih domova iz BiH** u organizaciji Ministarstva prosvjete, održano 23. i 24. aprila 1948. godine u Sarajevu. Na savjetovanju je izvršena temeljita kritička analiza o pređenom putu na organizovanju i razvoju dječijih i djačkih domova, o kadrovskim, prostornim, vaspitnim, materijalnim i drugim problemima; o perspektivi i daljim planovima za unapređivanje života i rada u ovim ustanovama. Savjetovanju su prisustvovali upravnici i po jedan vaspitač iz svih dječijih domova osim upravnika Dječijeg doma iz Prijedora.

Nove ideje i rješenja, novi kadrovi, novi materijalni uslovi i organizacija, vjerovatno potaknuti i pomenutim Savjetovanjem, osjećali su se u svim domovima. Racionalnost i svrsishodnost aktivnosti sve više je dolazilo u prvi plan, prije svega u glavama rukovodnog i vaspitačkog osoblja, a onda se to prenosilo i na odrasliju djecu. Za to je škola bila najrječitiji pokazatelj: djeca su znala šta hoće kada jure znanje i ocjene, kada izdvajaju pojedine predmete ili grupe predmeta i više ih uče, kada ne izbjegavaju fiskulturu, kada nastoje da se lijepo izražavaju, kada čuvaju ličnu i društvenu imovinu, kada uče o higijeni i zdravlju, kada obavljaju neke manuelne radove itd. O svemu tome vaspitačko i ostalo osoblje učili su ih kako da postupaju i zašto baš tako da postupaju, mada ni sami nisu bili dovoljno obrazovani, ali su imali veliku želju i volju da djeci pomognu. Dakle, svjesnost u radu bila je sve prisutnija kod djece, i to je najviše radovalo.

U takvoj situaciji nije bilo teško organizovati i sprovesti učenje i razne društveno-zabavne aktivnosti. Pogotovo kasnije, kada je takvo shvatanje među djecom uzelo maha. Pojavili su se prvi stvaraoci stihova, najprije kroz "VRABAC",¹⁹⁹ a onda kroz lične spomenare, da bi se stidljivo okušali i u pravoj poeziji objavljuvanoj putem **zidnih novina**, a najčešće skrivenoj od svih. I likovni talenti, crtači, pojavili su se u većem broju kada je trebalo nešto likovno ilustrovati, nacrtati, u krupnom planu nešto ispisati, pa se više nije morala tražiti pomoć sa strane. Likovni ilustratori pjesama u spomenarima bili su najoriginalniji. Tako se spontano stvaralo članstvo budućih literarnih, likovnih i recitatorskih sekcija. Ni na sportskom polju nisu zaostajali. U tom periodu kod mladeži u cijeloj zemlji razvijan je afinitet prema atletici i gimnastici, pa su ove discipline i u domu nalazile svoje ljubitelje.

Zato nije teško pogoditi zašto je ta faza djeci ostala u najljepšoj uspomeni. Prethodna faza domskog života bila je opterećena strahovima zaostalim iz rata, nestašicom svega, pretrpanošću domova, raznim bolestima kao posljedicom rata, jednoličnošću života u domu, mladošću i nesnalaženjem (nižim nivoom znanja i iskustva). Onda dolazi ova faza (1948.-1951.) u kojoj su domovi reorganizovani, materijalno i kadrovski ojačani, ukupni komfor i standard poboljšani, društveni život postao raznovrsniji, djeca odraslija i obrazovanija itd. Svako, pa i najmanje poboljšanje stanja djeci je značilo mnogo, ona su to uočavala, bivala time zadovoljna i pamtila. Kasnija faza, period ranog mladićstva i djevojaštva kod većine je bila opterećena raznim nezadovoljstvima psihološke i lične prirode, mada je životni standard u domovima i dalje rastao. Zato toj fazi, mada o njoj lijepo govore, ne daju prednost nad onom srednjom. A baš ta srednja faza domskog života ratne siročadi najsiromašnija je pisanim podacima, izvještajima, zapisnicima, fotografijama, spiskovima i drugim dokumentima koji o njima govore. Otuda poteškoće na koje istraživači nailaze.

¹⁹⁹ "Vrabac" je šaljivi stihovani tekst koji se čita u okviru kulturno-zabavnog programa, veoma popularan u to vrijeme.

Kada se o životu u domu danas određuju, većina bivših domaca i domkinja kažu da su im, u životu uopšte, najljepše i najdraže godine provedene u dječijem domu. I to je razumljivo, jer su prethodne sadržavale stradanje, a one kasnije porodične životne i radne probleme. Te brojne probleme ratna siročad su drugačije sticala i doživljavala. Naime, ona su u domu vaspitana da budu iskrena, otvorena, samokritična i kritična, da ne budu sebična, da budu dobri patrioti itd., a u životnoj zbilji su naišla na lukavstva, pohlepu, neiskrenost, nesamokritičnost, podvale, nekritičnost i drugo za šta nisu pripremana. Zato su stalno nailazila na zidove, nerazumijevanje i sukobe, izvlačeći uvijek deblji kraj. Čak i u brakovima i vlastitoj porodici. Dakle, domsko vaspitanje nije bilo potpuno, nedostajao je onaj dio koji je pripremao za život i životnu stvarnost. Za toliko su domska djeca ostala hendikepirana, a to im je u životu donosilo mnoge glavobolje.

*Siročad ratna,
često bezimena,
iz ognja izašla,
na zgarištu pronađena,
na ledini preživjela,
sa očima bez suza
već davno isplakanim
od straha,
gladovanja i nesna,
bijeje pustinje nepregleda,
zime u kosti uvučene
i beznađa svakog.*

*Ne zamjerite, ako ne morate,
siročetu ratnom
na oštrini riječi otrovnih!
Ne zamjerite na iskrenosti,
vi
poznatici,*

*prijatelji,
saradnici i rođaci,
supružnici i rođena djeco.
Ne zamjerite, siročetu,
jer od zla je uplašeno,
a zla dolaze
ko poplava nenajavljena,
ostavljajući siročad.*

*Ne zamjerite siročetu ratnom,
njegovi su nasilno
spriječeni da dožive starost,
a ratno siroče je ostalo
da bude svjedokom,
da bude teret,
mrlja na savjesti drugih,
ONO JE SAVJEST ČOVJEČANSTVA.*

6.2. Period 1991.-1998. godine

Nužno je ovdje napomenuti da je ovom periodu prethodio period 70-tih i 80-tih godina u kojem se nauka intenzivnije bavila, pored ostalog, i problemom zbrinjavanja nezbrinute djece (I. Nedeljković, M. Mladenović, M. Veljić, M. Dervišbegović i drugi), ali bez ozbiljnije analize perioda 1942.-1959. godine! "Klasičan način organizacije doma u našim uslovima bio je isključivo zastupljen poslije 1945. godine i trajao do školske 1956/57. godine, kada se pristupa novoj organizaciji domova pod uticajem novih naučnih dostignuća, prvenstveno u oblasti psihologije i pedagogije. Osnovno težište njihovog rada jeste na grupnom tretmanu, koji u znatnoj mjeri zanemaruje individualne osobenosti vaspitanika... Iako organizovani na klasičan način, ti domovi su odigrali ogromnu ulogu u zaštiti, vaspitanju i osposobljavanju za život tako ogromnog broja djece, koja

danas zauzimaju raznovrsne funkcije u društvu. Ovako organizovani domovi, kako smo i ranije isticali, naročito se nepovoljno odražavaju na razvoj djeteta u fazi ranog djetinjstva i predškolskog doba... Uviđajući nedostatke i slabosti doma klasičnog tipa, u našoj zemlji se tokom posljednjih 15 godina prišlo organizovanju domova sa drugačijom organizacijom: dom-porodica i dom porodičnog tipa”.²⁰⁰

U toku i nakon agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991.-1995. godine svi relevantni naučni i stručni radnici i ustanove na prostoru Federacije BiH, kao i zvanični organi vlasti, apsolutnu prednost daju zbrinjavanju djece u druge porodice. Dječije domove, čini se, negiraju i prihvataju samo kao nametnutu korisnu pomoć stranih faktora! I to u ratu i neposredno nakon ratnih dejstava kada je manevarski prostor veoma sužen i kada nema vremena ni sredstava za idealna rješenja! Ne ulazeći u ispravnost takvog opredjeljenja, to neka kažu analize meritornih stručnjaka i ustanova, ovdje pitamo kakav je učinak? Gdje su rezultati? Zašto odabrani način zbrinjavanja nije, organizovano, masovnije realizovan? (vidi “Spašavanje djece”). Zar ratna siročad i druga nezbrinuta djeca mogu da čekaju? Zar zaista nije bilo i nema sredstava za njihovo hitno kvalitetnije zbrinjavanje, na bilo koji način, po porodicama ili po dječijim domovima? Zar ta sporost nije isto što i nečinjenje? Zar humanitarne organizacije svijeta nisu nudile, davale i bile spremne da rade na zbrinjavanju spašene djece? Zar ljudi i stručnjaci u ustanovama i drugim faktorima dječije zaštite nisu znali za bogata iskustva u tom poslu u toku i nakon Drugog svjetskog rata?

Imajući u vidu naprijed opisana iskustva iz Drugog svjetskog rata i nakon njega na ovim prostorima, očekivalo se da će zbrinjavanje djece u toku i nakon rata 1991./1995. biti efikasnije, pogotovo što su uslovi međunarodne humanitarne i druge pomoći bili povoljniji. Naime, u odnosu na uslove u toku i nakon Drugog svjetskog rata, sve je išlo u prilog gornjem očekivanju u toku i nakon ovog rata. Naravno,

²⁰⁰ Dr Muhamed Dervišbegović, navedeno djelo, str. 36.

na onim prostorima i u onim mjestima gdje ratna dejstva nisu bila značajnija. Ekonomska snaga građana pred ovaj rat bila je neuporedivo veća nego pred Drugi svjetski rat. Komunalna i druga organizovanost društva mnogo povoljnija. Vlast je bila vlastita, socijalna infrastruktura veoma razvijena u svakom mjestu, a u većim gradovima pogotovo. Nauka na mnogo višem nivou, stručnih kadrova svih profila dovoljno ili skoro dovoljno koliko je potrebno. Međunarodni faktor raznih vidova veoma prisutan i spreman na pomoć u korist ugrožene djece, za razliku od **onog** perioda kada takvog međunarodnog faktora gotovo uopće nije bilo u BiH sve do 1947. godine; broj izbjeglica, prognanika i siročadi po jedinici površine i vremena mnogo veći nego u **onom** periodu itd.

Dodamo li tome dostignuća i stavove nauke do ovog rata, koja uglavnom zastupa mišljenja o ravnopravnoj primjeni porodičnog i domskog zbrinjavanja djece, onda je naše očekivanje opravdanije. "Porodični smještaj ne znači negaciju domskog smještaja. Naprotiv, ova dva oblika zaštite moraju se uzajamno dopunjavati i uz usvojenje i starateljstvo predstavljaju jedinstven, dobro organizovan i povezan sistem zaštite djece koja nemaju roditelje, koja su ostala bez roditeljskog staranja..."²⁰¹

M. Dervišbegović ističe: "Život u kolektivu pruža vanredne mogućnosti za razvijanje najpozitivnijih moralnih osobina", što se postiže kroz pravilan fizički razvoj vaspitanika, kroz intelektualno vaspitanje, društveno-moralno vaspitanje, estetsko vaspitanje, radno-tehničko vaspitanje, seksualno vaspitanje itd. Sve to ostvaruje se i u porodičnom i domskom zbrinjavanju djece, negdje nešto brže i potpunije ili sporije i nepotpuno. "Iz svega do sada iznesenog moglo bi se zaključiti da je porodični dom prikladniji i adekvatniji za malu djecu, kojoj od početka treba nadoknaditi porodicu i koja će duže vrijeme ili trajno biti lišena vlastite porodice. Za stariju djecu i

²⁰¹ Miroslava Veljić, DOMSKI I PORODIČNI SMJEŠTAJ DECE, zbornik Instituta za socijalnu politiku SRS, Beograd 1971.

omladinu ne treba insistirati na nadoknađivanju porodice...²⁰² Za njih je povoljnije organizovati nešto modifikovane dječije domove klasičnog tipa, u kojima oni na svim poljima mogu više doći do izražaja. "Poznato je da se potrebe za socijalnim dodirom i socijalnim odnosima kod omladine razlikuju od potreba djeteta. S postepenim razvijanjem i razvojem raste i potreba za osamostaljivanjem. Adolescent na svoj način vrednuje svijet oko sebe i roditelji više nisu apsolutne norme i autoriteti koji ga okružuju. Identifikacija sa roditelja prenosi se na druge ličnosti iz uže i šire sredine. On sada osjeća potrebu za proširivanjem odnosa, on otkriva nove sisteme odnosa. Stoga nastaje potreba za potvrđivanjem samoga sebe u ovim grupama vršnjaka".²⁰³

Sve je to tačno što kaže vodeći bh. stručnjak za ovu oblast. Međutim na terenu nije bilo, u toku rata i nakon njega, masovnijeg zbrinjavanja ratne siročadi ni po porodicama niti po dječijim domovima! Predratni **Dječiji dom u Tuzli** radio je i tokom rata, pretvarajući se povremeno u dječije prihvatilište za veliki broj ratne siročadi i druge ugrožene djece šireg tuzlanskog područja. Taj dom radi i danas, veoma uspješno, sa oko 140 djece. Takođe, i u Zenici predratna ustanova **Dom-porodica** radila je tokom cijelog rata sa, uglavnom, predratnim kapacitetom (oko 100) i djecom koja nisu ratna siročad. Uz malo dobre volje Centra za socijalni rad i napora Doma, ova ustanova je mogla tokom rata zbrinuti još toliko ratne siročadi sa drugih područja. I predratni sarajevski **Dječiji dom Bjelave**, početkom rata djelimično evakuisan u inostranstvo, egzistirao je tokom rata sa simboličnim brojem djece koja nisu evakuisana, da bi nakon rata nastavio svoju redovnu djelatnost.

²⁰² Dr Muhamed Dervišbegović, navedeno djelo, str. 40

²⁰³ Isto, str. 40.

Zgrada Dječijeg doma "Most" u Zenici.

Uviđajući nesklad između rastućeg broja ratne siročadi i broja ustanova i smještene djece u te ustanove ili druge porodice tokom rata, norveška Vlada putem svoje institucije "**Norveška narodna pomoć**" NORWEGIAN PEOPLES AID (NPA), a i neke druge strane humanitarne organizacije, predložila je otvaranje većeg broja dječijih domova u koje bi se ta djeca privremeno zbrinula. Ona je tražila i dobila saglasnost vlasti 1993. godine, a zatim i sredstvima UNHCR-a izgradila prekrasan namjenski objekat za 100 djece, pod simboličnim imenom "**Most**". Međutim, iako je zgrada bila potpuno opremljena i formiran gotovo kompletan stručni tim po evropskim standardima, trebalo je dugo vremena (gotovo godina dana) da se taj dječiji dom popuni djecom! Zašto?... Danas je to uzorna ustanova u kojoj djeca (oko 50) privremeno borave, pod punom brigom i ljubavlju osoblja Doma. Unutrašnja organizacija rada u ovom Domu (Centru) prilagođena je modelu porodice, tako da se djeci pruža skrb, zaštita, psihološka i edukativna pomoć. Djeca žive u grupama "braće i sestara"

u postavci proširene porodice. Svako dijete ima kontakt-osobu koja ima ulogu majke ili oca. Plan progresa se pravi za svako dijete od strane odgajatelja i supervizijske grupe koja se sastoji od psihologa-pedagoga, ljekara i socijalnog radnika. Djeca koja žive u ovoj ustanovi su integrisana u normalne aktivnosti van institucije. Sva školska djeca (66) pohađaju redovne škole, a predškolska djeca (39) ustanove za predškolski odgoj i obrazovanje. Djeca učestvuju i u raznim aktivnostima van Doma, u gradu... Do polovine 1998. godine u ovom Domu je boravilo 166 djece raznog uzrasta, od toga je 127-ro trajno zbrinuto: usvojenjem 23, smještajem u dječija sela 22, smještajem u hraniteljske porodice 3, smještajem na drugi način 2 djece, smještajem u srodničke porodice 35 i spajanjem sa roditeljima 42 djece.

Prostorija za igru i zabavu u Dječijem domu "Most"

Ono što ovaj Dom izdvaja u Bosni i Hercegovini jeste entuzijazam i gotovo fanatična briga stručnog tima i svog osoblja o toj djeci, poput najboljih primjera dječijih domova nakon Drugog svjetskog rata kod nas. Ilustracije radi navodimo primjer troje srebreničke braće i sestara. Ugledna i ekonomski situirana zenička porodica zamolila je, da usvoji jedno od te djece. Stručni tim Doma danima je svestrano analizirao, lomio se, vijećao šta da uradi - razdvoji djecu ili ih skupa smjesti u dječiji dom, odnosno **Dječije selo u Turiji** kod Lukavca. Prevagnulo je ovo drugo i nije se pogriješilo. Pogriješilo bi se da je učinjeno drugačije. Time briga ovog Doma za svu trajno zbrinutu djecu ne prestaje, on i dalje ostaje njihova "matična kuća" i to je taj novi kvalitet u domskom zbrinjavanju djece. Kvalitet koji djeca nikada neće zaboraviti...

O ovoj uzornoj ustanovi njen upravnik, prof. Senija Tahirović, kaže: "Djeca koja žive u "Mostu" (kao i većina djece u Bosni i Hercegovini) su ostala bez jednog ili oba roditelja i time preživjela težak traumatski gubitak.

Istovremeno su zbog ratnih okolnosti prolazila i kroz čitav niz drugih traumatskih događaja - gledali su ubistva roditelja ili drugih bliskih osoba, izgubili su dom, prijatelje, dugo su živjeli na prvoj liniji fronta zbog čega su preživljavali svakodnevno granatiranje i strah od dolaska neprijateljskih vojnika, bili su ranjavani i zlostavljani, vidjeli masakre, mrtve ljude i životinje, bili u logorima, duže vrijeme živjeli bez hrane i vode...

Vodeći računa o tome, odmah po dolasku u "Most" stručni tim u sastavu pedagog-psiholog, socijalni radnik i ljekar rade prvi skrining kojim utvrđuju fizičko, psihološko i zdravstveno stanje u kojem je dijete došlo. Na osnovu ovih saznanja planira se koji vid pomoći je potreban svakom djetetu.

Oko 80% djece treba neki vid psihološke pomoći i podrške. Isto toliko djece treba dodatnu obrazovnu pomoć. Podrška je usmjerena na aktiviranje i ozdravljenje unutrašnjih resursa svakog djeteta kako bi se ono samo izborilo za povratak u normalne tokove života. Uz toplu atmosferu u "Mostu", osjećaj sigurnosti, zaštićenosti i stalno podsticanje, sva djeca uspjevaju da s uspjehom završavaju školu, da se ponovo smiju i rade sve što rade ostala djeca.

Grupa djece u krugu Dječijeg doma "Most" 1998. godine.

Do kraja 1999. godine Dječiji centar "Most" radi kao humanitarni projekat Norveške narodne pomoći. Nakon toga "Most" će biti Javna ustanova, dio lokalne strukture socijalne i dječije zaštite Federacije Bosne i Hercegovine. Materijalna podrška će biti obezbjeđena od stranih donatora preko Norveške narodne pomoći. I dalje će kratkoročno prihvatati djecu koja iz bilo kojih razloga ne mogu živjeti u svojoj porodici. U saradnji sa Centrima za socijalni rad tražiće za njih najbolji vid dugoročnog zbrinjavanja. "Most" će takođe, kratkoročno zbrinjavati i mlade majke i njihove tek rođene bebe koje su odbačene od svojih najbližih. Pomagaće im da se doškoluju, da se nauče brinuti za svoju djecu, pomagaće im kod osamostaljivanja za život i rješavanju egzistencijalnih problema. Ovo će biti vid preventivnog rada na smanjenju broja napuštenih beba".

Tokom rata i u Međugorju je otvoren **Dječiji dom "Majčino selo"** sa oko 30 djece, koji i danas radi. Završetkom rata, prvih mjeseci 1996. godine, otvoren je **Dječiji dom i u Mostaru** sa 35 djece, a u toku je

izgradnja dječijeg sela za 150 djece, kao i dječija sela u Sarajevu i Gračanici, koje finansiraju strani dobrotvori.²⁰⁴ Pored SOS dječijih sela koja su u izgradnji, jedno takvo dječije selo je završeno i useljeno tokom 1998. godine sa 63 djece. To je Dječije selo u Turiji kod Lukavca, čiji je kapacitet 150 djece u 12 objekata. Dakle, to je naselje, sa djecom i pomajkama koje čine porodice. Uslovi života su dobri, osoblje se trudi da postigne maksimum, a i djeca u školi postižu dobre rezultate. Uz djecu je obezbijeđen smještaj i za stare srodnike djece - nane i dede, čime se postiže intima porodičnog okruženja. Selo je finansirala njemačka humanitarna organizacija **Rudolf Valer** (Rudolf Waler).

Dakle, ukupno u dječijim domovima u proljeće 1998. godine bilo je zbrinuto 469 djece, od čega 280 dječaka i 189 djevojčica.²⁰⁵ Ujedno to je, prema našim podacima, i najveća brojka o zbrinutoj djeci u ustanovama od 1992. godine! Da li je moglo više?

Kako se vidi, tokom i nakon bh. rata mali broj ustanova stavljen je u punu funkciju zbrinjavanja ratne siročadi. Takođe, mali broj novih ustanova je formiran, mada su potencijalne mogućnosti (strani faktor) bile mnogo veće. U svim tim ustanovama zbrinuto je svega nekoliko stotina djece, u nekima čak i ispod predviđenog kapaciteta! Istovremeno, prema zvaničnim podacima, objavljenim i u stručnoj literaturi, kako u toku rata tako i danas, u Bosni i Hercegovini imamo preko tri hiljade djece bez oba roditelja i oko 30 hiljada bez jednog roditelja. Prema nezvaničnim podacima, te brojke su znatno nepovoljnije (vidjeti Tabelu 12). Sredstva informisanja obavijestila su javnost da je, na primjer, u Živinicama i okolini po porodicama smješteno mnogo djece-siročadi i da ona žive u veoma lošim uslovima, sa lošim radnim navikama, lošim učenjem u školi, da se odaju drogi, maloljetničkoj prostituciji itd. (Radio BiH, 29. 11. 1998. u 7,55 sati); u

²⁰⁴ Prvo SOS-dječije selo osnovano je 1949. godine u Austriji. Sada ih je 372 u 132 zemlje svijeta. U njima su SOS-porodice sa djecom ratnom siročadi i djecom koja su na druge načine ostala bez roditelja.

²⁰⁵ Federalno ministarstvo socijalne politike, raseljenih lica i izbjeglica BiH. IZVJEŠTAJ, Sarajevo, februara 1998.

Federaciji BiH trenutno ima 8.000 ratne siročadi čiji su očevi poginuli, a koja ne idu u školu (Adem Čatak u TV OBN, 26. 1. 1998. u 20 sati); u Vozući i okolini živi oko 450 srebreničke djece bez jednog ili oba roditelja, mahom bez očeva, u rodbinskim i drugim porodicama pod veoma teškim uslovima. U Tinji kod Srebrenika neadekvatno je zbrinuto 400 djece ratne siročadi koja žive i rastu u vrlo teškim uslovima po rodbinskim i drugim porodicama (TV BiH, 6.8.1998. u 19,30 sati).

I druga sredstva informisanja često obavještavaju, makar i u kratkim vijestima ili osvrtima, o prepuštenosti ratne siročadi stihiji i propadanju po kampovima vani i kolektivnim smještajima u zemlji, ili u boljem slučaju po rodbinskim i drugim porodicama koje ih zapostavljaju ili iskorištavaju, uz časne izuzetke. Prema TVBiH od 18. 7. 1997. u 19,30 sati samo iz Srebrenice imamo 610 djece bez oba i 12.160 bez jednog roditelja, a prema listu "OSLOBOĐENJE" od 19. 11. 1998. na području bihačke regije nije zbrinuto 480 djece bez oba roditelja... Isti list od 12. 8. 1998. obavještava o teškim uslovima za život u izbjegličkom naselju Nezuk kod Sapne: "Ovdje u ovoj planinskoj zabiti, osim čistog vazduha, nemamo ništa.... Ja sam nepismena žena, ali se nikada ne bih odlučila da 35 porodica smjestim u jednu planinu bez ikakvih uslova života". List Dnevni avaz od 24. 2. 1997. pod naslovom "Brigo moja, pređi na usvojitelja" i nadnaslovom "Zašto niko ne vodi računa o bosanskohercegovačkoj djeci bez roditelja u inostranstvu?" zaključuje: "Šta će biti sa djecom koja su iz zemlje izašla na neke druge načine (osim putem Dječije ambasade), a o kojima država nema pojma, ostaje da se vidi"...

Dakle, puno je ratne siročadi u Bosni i Hercegovini (Tabela 12) koja očekuju društvenu brigu, puno je nezbrinute djece koja i dalje pate, puno je neadekvatno zbrinute djece koja propadaju... Koliko u tome ima udjela generalna politika o djeci na nivou Federacije i države Bosne i Hercegovine? Kolika je krivica stručnih institucija o djeci na istim nivoima? Koliko je realna u ratnim i postratnim uslovima isključiva orijentacija na porodično zbrinjavanje? Koliko su krivi centri za socijalni rad po općinama i šire? Koliko su krive naučne institucije koje se bave ovim problemom i sugerišu načine

organizovanja i rada na terenu? Izložene, a i druge, činjenice o djeci optužuju sve spomenute faktore. Bogata iskustva iz Drugog svjetskog rata i nakon njega na ovim prostorima nisu korišćena, ona su ignorisana i namjerno minimizirana! A tuzlanski Centar za socijalni rad još 1996. godine sugerisao je formiranje posebnih ustanova kao paralelu porodičnom zbrinjavanju (List Oslobođenje, 9.9.1996.). Na sve to jedino ispravan odgovor bi bio: masovno otvaranje dječijih domova klasičnog tipa i privremenog karaktera, i paralelno masovno zbrinjavanje po porodicama.

Kada je ovaj autor juna 1996. godine tragao za podacima o zbrinjavanju djece u Sarajevu, jedna godpođa psiholog-pedagog u Centru za socijalni rad na Dolac-Malti, na malo čudan način, rekla mu je:

- Kakvi dječiji domovi, to su i u prošlom sistemu bili kazamati, zatvori za djecu! I gore od toga! Porodice su mjesto gdje treba djecu smještati, a ne domovi!

- Pa dobro, onda ih smještajte u porodice, samo malo masovnije i brže.

- Radimo koliko možemo.

- A da li ste vi, gospođo, živjeli u nekom od tih domova kao dijete, ili ste radili kao vaspitač ili nešto drugo u tim domovima o kojima imate takvo mišljenje?

- Nisam, ali to nije ni važno!

- Važno je, jer ako niste tamo živjeli, niste o tim domovima ništa čitali (jer nije ni napisano), niste o njima izvršili nikakva istraživanja, onda ne možete o njima ni govoriti ocjenjivački...

Nisu svi stručni kadrovi u operativi dječije zaštite i brige za ugroženu djecu takvog shvatanja kao iz navedenog primjera. Naprotiv, većina njih su kao i oni vaspitači i postratni pedagoški pregaoci nakon Drugog svjetskog rata: dobronamjerni, svjesni, sa viškom elana, entuzijasti i uz to još i mnogo stručniji, ali i nemoćni da nametnu svoje stručne i ljudske kvalitete i stavove. Zašto?

Dakle, uz svo uvažavanje stava nauke prije agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, da je kvalitetno zbrinjavanje djece po porodicama, sa svim uslovima i sadržajima takvog zbrinjavanja, bolje

za djecu i njihov dalji razvoj, ostaje pitanje učinka na terenu, bilo da je riječ o smještaju u porodice ili u dječije domove. Ni na jedan od tih načina nije bilo masovnijeg zbrinjavanja! Pravdanje sistemom odlučivanja i tzv. višom politikom nije prihvatljivo. Nauka je nauka, ona mora da se **zalaže** da se njeni stavovi provode na terenu.

Ne može se, međutim, reći da nije ništa činjeno, već da nije dovoljno s obzirom na brojnost i raznovrsnost stručnih kadrova, brojnost ustanova za socijalni rad i spremnost međunarodnih faktora da pomognu. Naprijed je rečeno (vidi Spašavanje djece) kako su i gdje spašavana djeca. Mnoga od tako spašene djece trajno su zbrinuta na istom mjestu, bilo da je riječ o hraniteljskoj porodici ili dječijem domu. Do konca 1995. godine Sarajevo je najviše učinilo na zbrinjavanju djece po porodicama, a Tuzla i Zenica po domovima za djecu. Tako je po porodicama, pretežno rodbinskim u Sarajevu zbrinuto: 1993. godine 231 dijete, 1994. godine 408, a koncem 1995. godine 419 djece. Do 1. oktobra 1996. godine kroz ovakav vid zaštite u gradu Sarajevu prošlo je oko 1.010 djece. U Gradskom centru za socijalni rad s ponosom napominju da ni jedno od te djece u školi nije izgubilo godinu, niti je bilo pod kakvom krivičnom istragom. Imajući u vidu izuzetno teške ratne uslove u kojima je živjelo Sarajevo, onda to i nije bio mali učinak pomenutog Centra u periodu rata.

Na širem prostoru Bosne i Hercegovine, pored navedenog, činjeno je još dosta dobrog u korist ugrožene djece. Svakako da je prvi potez Vlade BIH od 15. maja 1994. godine, kojim su pozvani građani da prime u svoj dom po jedno siroče, bio najvažniji korak i znak brige. Zatim, napori Crvenog križa (polumjeseca) i drugih humanitarnih organizacija na svim bh. prostorima ublažavali su hod po trnju bosanske djece; socijalne ustanove (tj. vlasti) novčano su pomagale porodice sa djecom bez roditelja kao i hraniteljske porodice; organizovane su humanitarne posjete raznih subjekata porodicama i ustanovama u kojima su zbrinuta ratna siročad; obezbjeđena su sredstva za jednogodišnje stipendiranje 500 djece šehidskih porodica kao dar Saudijske Arabije; u Gradačcu, Bihaću, Zenici, Gračanici i drugim mjestima smješteno je nekoliko stotina djece po drugim porodicama.

Međutim, sve je to bilo malo i nedovoljno u odnosu na broj djece i njihove potrebe. I veoma sporo, kao da se radi o mirnodopskom švedskom a ne balkanskom podneblju, sa ratnim i teškim postratnim stanjem. Umjesto brzog djelovanja na terenu, pa makar se i improviziralo, naše stručne institucije zadužene za brigu o djeci, uz pomoć Vlade Švedske i UNICEF-a, više od dvije, veoma važne, postratne godine (1996.-1998.) održavale su brojne seminare i kurseve. Sa oko 1.000 sati predavanja i oko 200 predavača, po jadranskim i drugim gradovima socijalni radnici i drugi stručnjaci odslušali su te seminare trošeći stotine hiljada dočmaraka iz donacija pomenutih i drugih stranih donatora!.²⁰⁶ I dok su stručnjaci seminarili i kursirali, djeca su se potucala i propadala! Da ne bude zabune: 1) saradnja sa Šveđanima je korisna i dobrodošla; 2) seminari i kursevi su takođe korisni i uvijek dobrodošli stručnim kadrovima. Međutim, ti ljudi su već kvalifikovani i stručni, pa stručni seminari u tom vremenu nisu trebali biti njihov prioritet, već hitna “prva pomoć” armiji ugrožene djece, kao u medicini kod masovnog ranjavanja.

Možda je odgovor na takvo ponašanje i u činjenici što kod nas niti jedna politička stranka (partija) nema izričit i jasan stav i cilj o djeci ratnoj siročadi kao najbrojnijem sloju stradalnika minulog rata, pa zbog toga to pitanje nikada i ne spominju u svojim javnim nastupima? Tako neprimjetno prolaze i štetni potezi (iako u osnovi mogu biti dobronamjerni).

6.3. Zaključak o dilemi: domsko ili porodično zbrinjavanje djece

Naprijed izložena analiza kao prilog opravdanosti postojanja te dileme i njene korisnosti za praksu i nauku pokazuje i sugeriše mnogo toga. Dobronamjerni će iz toga lahko izvući ono što je za djecu dobro,

²⁰⁶ Zbornik radova: SOCIJALNI RAD SA DJECOM U POSLIJERATNIM USLOVIMA, Sarajevo 1998., str. 9-15.

a odbaciti ili reducirati ono što nije dobro. Zalažemo se da oba oblika zbrinjavanja djece, porodični i domski, trajno uživaju isti društveni tretman, a sve sa najboljim namjerama i koristi po djecu. I porodični i domski način zbrinjavanja, vidjeli smo, imao je a i danas ima, svoje dobre i loše strane. Sve zavisi od izbora porodice i osoblja dječijeg doma, njihove odgovornosti, kao i sistema kontrole. Iznad svega toga je politika države i državnih organa o tome pitanju - njihovo strateško opredjeljenje, interesovanje i insistiranje.

Nekadašnji dječiji domovi i porodični smještaji, koje današnja nauka naziva klasičnim mada je riječ o savremenom periodu u kojem su oni egzistirali, bili su u svemu siromašniji nego danas, ali su imali jaku podršku države i državnih institucija, pa je sve dobro funkcionisalo unatoč siromaštvu, stručnom, kadrovskom pogotovo. I rezultati su bili vrijedni svakog poštovanja. Međutim, u **“ono”** vrijeme nije se moglo dogoditi, kao danas, da domsko dijete bude zapušteno, da loše izgleda na ulici, sa slabom odjećom i obućom, da javno puši, krade, prosi, čini štetu okolini, luta okolo u nevrjeme, slabo uči, i da se ne zna učtivo ponašati... Dakle, sve je do ljudi, odgajatelja, osoblja, odgovornosti, kontrole i sankcija. U feljtonu Azema Mujana, koji smo naprijed citirali, autor navodi zapažanje uglednog švajcarskog socijalnog pedagoga iz januara 1997. godine o stanju u jednom bosanskom dječijem domu: “U čitavom domu vlada hladna atmosfera, sa vidljivim strahom mlađe od starije djece, što je rezultat slabe organizacije unutar doma. Očit je nedostatak dnevnih, sedmičnih i mjesečnih programa za rad sa djecom, te su djeca suočena sa velikim viškom slobodnog vremena. Organizacija u domu više liči na neku vojnu ustanovu gdje se najviše čuju glasni zahtjevi i naredbe, gdje se osim redovnog ustajanja u tačno određeno vrijeme, pravljenja kreveta i odlaska u školu, gotovo uopšte socio-pedagoški ne radi sa djecom, iako postojeća materijalna infrastruktura doma pruža niz mogućnosti za mnogo kvalitetniji psiho-pedagoški rad. Nema timskog rada, vaspitači su međusobno izolovani i vladaju zastarjelim i prevaziđenim

metodama, a direktor doma se ne ponaša kao pedagog već kao funkcioner. Djeca nemaju kulturu jela, dijaloga i slično. Ovakav način rada i sa ovakvim vaspitačima i rukovodiocima pripada historiji...”²⁰⁷

Dilema o kojoj je ovdje riječ za mnoge više i nije dilema iako to valjano ne argumentuju, jer su se već odavno opredijelili i postali isključivi, ne na osnovu nekakvih istraživanja i činjenica, već po onoj “ja tako mislim”. Takav odnos nije dobar za djecu i njihov svestrani razvoj, a ni za nauku.

Na osnovu svega naprijed rečenog, mogli bi kao zaključke izvesti sljedeće, a da se već rečeno ne ponavlja:

- Na nivou države mora da postoji jasan politički stav o problemu ratne siročadi, precizni ciljevi, nosioci realizacije i kontrole. Naime, svako ratno siročće, pogotovo ono koje je prošlo kroz ratne torture i pokolje, svojevrsni je bolesnik, mada to ne pokazuje, pa ga treba stručnim tretmanom razlikovati od ostale siročadi, za što su potrebni i posebni uslovi. Ti uslovi su domski uslovi. Uz to nužna je dobra volja i namjera, stručnost i savjestan rad svih na svim nivoima vlasti. Odgovarajućim mjerama to nije teško postići, kao i u prošlosti.

- Za djecu predškolskog uzrasta najpovoljnije rješenje je usvojenje ili smještaj u porodice bez vlastite djece, a na osnovu stručnog timskog pronalaženja porodice koja prima dijete. Povjeravanje i ove djece porodicama sa vlastitom djecom nije bez rizika, jer prihvaćeno dijete rijetko je u ravnopravnom položaju sa vlastitom djecom. “Danas je nažalost vrlo malo usvojitelja koji su se prijavili...” (Olga Ostojić iz Centra za socijalni rad Mostar, Radio BiH 4. 8. 1998. u 10,30 sati).

- Za djecu školskog uzrasta u normalnim prilikama, pored usvojenja od porodice bez djece, prednost treba dati dječijem domu porodičnog tipa odnosno dječijem selu (mada je to najskuplji oblik pa isključuje masovnost), u kojima se mnogo više nego do sada posvećuje pažnja kvalitetnom odgojnom radu, kao i

²⁰⁷ Azem Mujan, navedeno djelo, str. 22 (6.nastavak).

kontroli toga i ostalog ukupnog rada. U radu sa ratnom siročadi potrebno je istovremeno nešto strogoće i nešto nježnosti, kombinovano i svakodnevno, kao u pravoj porodici. To je u mnogim dječijim domovima nakon Drugog svjetskog rata u BiH stalno primjenjivano. Na taj način neutrališe se u djetetu veći procenat taloga sjećanja o stradanju i patnjama, o sebi kao siročetu bez zaštite, o drugorazrednom položaju itd., što se u hraniteljskoj porodici kod školske djece ne može postići, jer ambijent, podsjećanja, sažaljevanja, odnos prema vlastitoj djeci, nepravde itd. to ne dozvoljavaju. Dijete se najčešće zatvara u sebe, ružna iskustva u njemu se talože i tinjaju...

- U lošijim materijalnim i drugim uslovima školsku djecu poželjno je smještati u dječije domove poluotvorenog tipa, t.j. klasične dječije domove, sa mogućnošću bliskih komuniciranja djece i bliže rodbine.

- U ratnim i drugim vanrednim prilikama samo klasični dječiji domovi zatvorenog tipa i klasični porodični smještaji, kao privremeno rješenje, mogu uspješno odgovoriti masovnoj pojavi ratne siročadi i druge siročadi u tim prilikama. Zato ih treba temeljito izučiti i pripremiti kao varijantu za eventualne buduće potrebe, kako bi sva ugrožena djeca u takvim prilikama bila kakotako zbrinuta.

- Za svu djecu, prije smještaja u jednu od navedenih institucija, poželjan je dom-prihvatište, u kojem djeca provedu bar nekoliko dana, za koje vrijeme ljekar, psiholog-pedagog i socijalni radnik izvrše trijažu djece po zdravlju, uzrastu, srodstvu itd. Ustanova kao što je današnji Dječiji dom "Most" u Zenici, koji za djecu i dalje ostaje "matična kuća" u koju se mogu vratiti ako im u drugom smještaju bude loše.

- Za bolesnu ili mentalno zaostalu djecu, kao i do sada, treba otvarati posebne dječije ustanove-domove u kojima bi djeca imala odgovarajući tretman.

Današnja pedagoško-psihološko-sociološka nauka i praksa, kada su djeca u pitanju, ima široku lepezu mogućnosti za uspješno

djelovanje, ali to ih, izgleda, i koči da budu brže i efikasnije. Posebno kada su u pitanju ratna siročad. Toliko se sporo sve radi, toliko su iskomplikovani uslovi i kriteriji zbrinjavanja, čak i u ratu i odmah nakon njega, da to blokira i usporava zbrinjavanje djece. Dobija se dojam da iza toga stoji želja da se ništa ne uradi! A vrijeme prolazi i djeca pate... Neke metode koje se danas nude kao novine u radu sa djecom, masovno su prakticirane u našim dječijim domovima 1947.-1955. godine i o tome postoje pisana uputstva, izvještaji, zapisi, kao i pamćenje bivših domaca i njihovih odgajatelja. To znači da savremena nauka nije istražila taj period (1945.-1959.), koji je u Bosni i Hercegovini u oblasti brige za ratnu siročad, u tadašnjim uslovima, sigurno bogatiji nego i u jednom drugom dijelu svijeta. Da je istražen, ne bi se događalo, na primjer, da psiho-testovi budu istovjetni za ostavljenu djecu, napuštenu djecu, i za ratnu siročad koja su prošla ratne pokolje i koja su prije toga u većini imala sretan i udoban život. To znači da stručnjaci nisu "ušli" u problem i da ga ne prepoznaju. Takođe, da je istražen, ne bi se tako kategorično tvrdilo da je djecu najbolje smjestiti u rodbinske porodice i da je u takvim porodicama djeci najbolje. Ili, da je osim u rodbinskim, djeci najbolje u hraniteljskim porodicama.

Istraživanja ovog autora, na osnovu ličnog iskustva smještaja u rodbinskoj i nerodbinskoj porodici te u dječijem domu, kao i na osnovu anketiranja i razgovora sa 1.468 bivših domaca dječijih domova u Žepču, Ilijašu, Turbetu, Banja Luci, Brezi, Gračanici, Tešnju, Čajničju, Cavtatu, Kreki (Tuzla) i Višegradu, govori suprotno. Čak je većini ispitanika i u nerodbinskim porodicama bilo bolje nego u rodbinskim, a najbolje u domskom smještaju. I danas je tako. A savremeni zvaničnici, nauka i praksa, u ovoj oblasti, apriorno, bez argumenata na osnovu istraživanja, zauzimaju tvrde stavove prema jednom, a blagonaklone prema drugom obliku zbrinjavanja ratne siročadi. Tako bi i moglo u Švedskoj, Švajcarskoj i drugim zemljama gdje odavno nije bilo rata i brojne ratne siročadi, u njihovim uslovima. Na žalost, ovo nisu te zemlje i njihovi uslovi, pa njihova iskustva ne mogu bukvalno biti primijenjena u našim uslovima. Jer gotovo ništa nismo postigli ako od

49.000 ratne siročadi zbrinemo njih dvije hiljade! Treba zbrinuti sve, i to u kratkom roku, a za to švedski ili bilo koji strani model nije sposoban. To može samo onaj model koji je ostvaren u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata. Naša nauka i politika za taj **bosanski model**, izgleda, i ne zna! Jer da zna, znala bi da je nehumano i grijeh ratno siročće školskog uzrasta smjestiti u porodicu koja ima vlastitu djecu, ako postoji i drugačije rješenje. Pogotovo je nehumano takvu djecu smještati u druge porodice protiv njihove volje; ona će to prihvatiti, šutjeti i - patiti. Takva su ona, ratna siročad.

Zato ćemo i dalje na malim ekranima gledati masu uboge srebreničke i druge djece u Vozući i na drugim mjestima kako im, prigodom praznika, dobročinitelji donose i dijele pakete, novac i lijepe želje, uz obavezno zapitkivanje šta su sve doživjeli u svom kraju, šta su vidjeli, kako su žrtve ubijane itd., stalno im iznova vraćaju film pokolja i sjećanja, pa djeca iznova pate i stradaju (TVBiH i OBN, 16. 1. 1999., u Dnevniku oko 20 sati). To je nehumano iako je akcija dobronamjerna. Da su ta djeca smještena u bilo kakav dječiji dom, toga ne bi bilo, a pomoć bi mogla i tamo da stigne, bez štete po djecu. Najveća društvena šteta, humanitarna i politička, je što i dalje "u Bosni i Hercegovini ima 35.000 djece poginulih boraca" (Adem Čatak, predsjednik Udruženja porodica šehida i poginulih boraca BiH, u Dnevniku TVBiH 12. 1. 1999.), koja nisu adekvatno zbrinuta, i što "nažalost, naša država ne vodi nikakvu brigu o djeci ratnoj siročadi, trenutno njih preko dvije hiljade bez oba roditelja, koja se potucaju po nekoliko dana ili sedmica od tetke do nekog drugog srodnika, pod vrlo teškim uslovima" (isti sagovornik u TV Zetel, 5. 3. 1999. u emisiji "Obećali ste demokratiju").

Napomena: O stradanju, spašavanju i zbrinjavanju djece u ratu protiv Bosne i Hercegovine 1991.-1995. godine i neposredno nakon toga biće više govora u posebnoj studiji. Ovdje je taj period, kao i period Prvog svjetskog rata, obrađen samo toliko koliko je neophodno za **poređenje** sa periodom Drugog svjetskog rata i nakon njega, što je glavni zadatak ovog rada.

V

PREDVIĐANJA I KAKO DALJE

U prethodnim dijelovima ove monografije razmotreni su i prikazani djelimični učinci rata kada su djeca u pitanju. Drugi svjetski rat u svim tim dijelovima, (da to ponovimo), bio je težište autorovog nastojanja. Svi ostali ratovi su samo spomenuti ili ovlaš prikazani ne bi li čitalac uočio kontinuitet i uzlaznu liniju sve većeg stradanja djece u ratu kako vrijeme odmiče. Za Bosnu i Hercegovinu to se jasno vidi iz tabela i dijagrama. Time je ostvaren cilj autora što se tiče registrovanja podataka, činjenica o stradanju djece u ratu i neposredno nakon rata (a zbog rata), zajedno sa roditeljima, braćom i sestrama, rodbinom i ostalim narodom. Spominjanjem Prvog svjetskog rata i korišćenjem nekih pokazatelja iz tog perioda, kao i agresije protiv Bosne i Hercegovine 1991.-1995. godine, željelo se istaknuti često ponavljanje stradanja djece u ratu na ovim prostorima, gotovo na isti način i sve intenzivnije. Iz tog, makar i površnog, pregleda vidljiv je odnos zaraćenih strana prema djeci, koji određuje karakter tih "strana" i rata koji one vode, odnosno karakter politika koje iza njih stoje. Na žalost, prikazani trend ne ide u prilog djece.

1. Indikacije

- a) Smrtno stradanje, a i drugi načini stradanja djece, događaju se u značajnoj mjeri i zbog **neznanja**, neadekvatnog i neblagovremenog reagovanja roditelja i drugih subjekata na prijeteću ili konkretnu opasnost u ratu i drugim vanrednim prilikama. Paradoksalno je, ali činjenice kažu da je u Prvom svjetskom ratu to bilo najmanje izraženo, a najviše u poslijednjem ratu, bar što se tiče bošnjačkog naroda. Doduše, na to utiču i drugi faktori, kao: ciljevi i namjere neprijatelja, pravci djelovanja i vrste borbenih djelovanja itd. Presudan uticaj ima karakter i postavljeni cilj rata.

- b) Trend stalnog rasta masovnosti i raznovrsnosti stradanja djece u ratu odavno je postao zabrinjavajući, naročito za nas na balkanskim prostorima, pa zahtijeva opštu društvenu pažnju i akciju. Posebno po pitanjima uzroka i ciljeva rata, načina spašavanja djece i kriminalnih radnji sa djecom u ratu, na čemu školski sistem može najviše poraditi.
- c) Iskustva iz prethodnih ratova i poratnog perioda uglavnom nisu pamćena i nisu korištena; ona su "brisana" iz svijesti, a nova formulisana kao jedina, da bi i ona ubrzo bila zaboravljena. I tako stoljećima! Sve to "neko" je trasirao i usmjeravao, počev od 1712., pojačano od 1804. i naročito od 1822., 1850., 1866., 1878., 1918., 1924., 1941. i 1991. godine... Tako je, na žalost, i danas. Samo, dokle tako, pitaju djeca bošnjačkog naroda?
- d) Zbjegovi i kolektivni smještaji, kao načini spašavanja u ratu, koji se iz rata u rat ponavljaju na isti ili sličan način, uglavnom primitivno, još nisu naučno razmotreni i stručno-teorijski osmišljeni, sa svim njihovim elementima i sadržajima, u svim uslovima. A to je, strateški, veoma važno.
- e) Dobronamjernost i solidarnost ljudi u ratu, kao shvatanje i djelovanje u brizi za djecu, maksimalno ispoljeni u Drugom svjetskom ratu, reducirani su i oslabljeni u posljednjem ratu u BiH, što prestavlja paradoks koji nauka treba da rasvijetli. Tu su dvije krajnosti, bez sredine! Izgleda da je podbačaj glavnih društvenih subjekata (političkih, školskih i vjerskih) uticao i na pojedince i porodice da i oni zaborave na te ljudske obaveze.
- f) Na prostorima pod kontrolom legalnih vlasti BiH, tokom agresije 1991.-1995. godine, nije postojala ili nije funkcionisala organizovana masovna briga i zaštita djece, adekvatna tadašnjim potrebama i mogućnostima. Ono što je činjeno, činjeno je anemično, bezvoljno, sporo i sporadično, bez odgovornosti i kontrole. Tako je to izgledalo dobronamjernim ljudima izvana.

2. Predviđanja

Imajući sve to u vidu, kao i želju da se tako što više ne ponavlja, u ovom dijelu knjige težište je na **mjerama i postupcima** kojima je moguće, po mišljenju ovog autora, slabiti snage regresije i zla a jačati snage progresa i demokratije, računajući **na duge staze**. Misli se na pojedince, porodice i društvene faktore, kao i subjekte vjerskih zajednica, koji bi **kontinuirano** i uporno propagirali bar neke od tih mjera i postupaka i time djelovali **preventivno** u korist mira i demokratije, a to znači u korist djece, prije svih. Kad kažemo “preventivno”, mislimo prvenstveno na **dobronamjernu** permanentnu **edukaciju** djece i omladine putem koje bi generacije stekle što više informacija i znanja o tim i drugim sličnim događajima i njihovim posljedicama, među koje svakako spada i nepisano pravilo da nevolja kad-tad stiže i one koji drugima čine zlo. Ako takva svijest uzme maha, ratoborni će imati sve manje prostora, jer će u biračkom tijelu imati manje pristalica, pa neće biti izabrani i doći u mogućnost da svoje ideje realizuju.

2.1. Ljudska prava

Jedna od tih mjera, ona najvažnija, jeste zalaganje i borba za poštivanje i zaštitu ljudskih prava u najširem smislu, pod kojim pojmom ovdje podrazumijevamo “široki spektar veoma različitih prava, u rasponu od prava na život do prava na kulturni identitet”.²⁰⁸

²⁰⁸ Ahmet Žilić, navedeno djelo, str. XLVI.

Prema Žiliću, koji se poziva na uvid u dokumente UN, sva ta prava mogli bi grupisati na:

- a) Temeljna ljudska prava, među kojima je pravo na život i pravo na nepovredivost osobe;
- b) Građanska ljudska prava, među kojima su pravo na slobodu, pravo na sigurnost osobe, pravo na privatnost, pravo na vlasništvo, pravo na osnivanje porodice, pravo na pošteno suđenje, pravo na slobodu kretanja, pravo na ispovijedanje vjere i druga;
- c) Politička ljudska prava, među kojima su pravo na slobodu misli i izražavanja, pravo na traženje azila, glasačko pravo, pravo da bude biran, pravo na slobodu udruživanja i druga;
- d) Ekonomska i socijalna ljudska prava, kao što su pravo na pravičnu nadnicu, sindikalna prava, pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na ograničenost trajanja radnog vremena;
- e) Kulturna ljudska prava, među kojima su pravo na učestvovanje u radu kulturne zajednice, pravo na zaštitu autorstva itd.

Prema ovakvoj orijentaciji postoje najmanje dva stava, dvije grupe ljudi. **Skeptici**, poučeni iskustvima posljednjih decenija i pogledom na našu Tabelu 2, iz koje se vidi da je na početku 20. stoljeća odnos smrtno stradalih vojnika i civila u ratu bio 96:4 dok je na koncu 20. stoljeća taj odnos obrnut, reći će da je to utopija, da je “na dugu štapu”, da je teško ostvarivo i slično. Oni imaju prvenstveno u vidu savremenu ratnu tehniku i tehnologiju vođenja rata, ne nudeći ništa bolje i korisnije. A zna se da je najgore rješenje kada se ništa ne čini. Za razliku od njih, **optimisti** razmišljaju dugoročno, široko, stratezijski. Oni kažu da treba po porodicama, u cijeloj populaciji društva, razvijati pojedinačnu i kolektivnu svijest o odbrani u najširem smislu, sa ciljem ostvarenja što višeg stepena odbrambene kulture društva i svih naroda u njemu. Ako bi se to, dugoročno gledano, postiglo na širim lokalnim i svjetskim prostorima, bez zloupotreba, mogućnost suzbijanja rata i brutalnosti u njemu kao načina

razrješavanja suprotnosti bila bi mnogo veća i uspješnija. Takva razmišljanja gaje nadu i imaju perspektivu. Ona su daleko brojnija od prethodnih razmišljanja.

2.1.1. Međunarodna regulativa ljudskih prava

Umnožavanje ratova u kojima se broj civilnih žrtava stalno povećavao davno je shvaćeno kao realna opasnost po opstanak ljudske zajednice i znak za uzbunu u intelektualnim krugovima zapadne Evrope i sjeverne Amerike. Ta misao, začeta krajem druge polovine 18. stoljeća “i od kada nastaje era masovnih nacionalnih armija”,²⁰⁹ razvila se do onoga što se danas naziva i što u sebi sadrži Međunarodno ratno pravo kao dio Međunarodnog prava. Nešto ranije postepeno se razvijala ideja ljudskih prava, mnogo jasnije u američkoj **Deklaraciji o nezavisnosti** (1776.), koja “se zasnivala na pretpostavci da su sva bića po rođenju jednaka te da su određena prava neotuđiva poput prava na život, slobodu i težnju za srećom.”²¹⁰ Još jasnije i konkretnije to je formulisano u francuskoj **Deklaraciji o pravima čovjeka i građanima** (1789. i 1793.), kada su “po prvi puta izložena numerirana ljudska prava” i koja je u prvi plan “istakla trajne vječite principe neotuđivosti i svetosti prava čovjeka-pojedinca”.²¹¹

Tako su, gotovo istovremeno, počele da se razvijaju dvije ideje, ideja ljudskih prava sa prvobitnom težnjom da postane pokret globalnih prostora, i ideja pravnog regulisanja odnosa zaraćenih strana što je, u suštini, takođe materija ljudskih prava.

²⁰⁹ Dr Milan Vučinić, PRAVO NARODNE ODBRANE I DRUŠTVENE SAMOZAŠTITE SA OSNOVAMA MEĐUNARODNOG RATNOG PRAVA, Beograd 1982., str. 225.

²¹⁰ Ahmet Žilić, navedeno djelo, str. XLV.

²¹¹ Ćazim Sadiković. LJUDSKA PRAVA BEZ ZAŠTITE, Sarajevo 1998., str. 91.

Kako je vrijeme odmicalo ideja ljudskih prava zaostajala je u razvoju za idejom međunarodnog ratnog prava. Vjerovatno je to zbog intenzivnog razvoja i usavršavanja naoružanja, umnožavanja ratnih konflikata i razvoja tehnologije vođenja rata, naročito u prvoj polovini 19. stoljeća. Donešeno je, u pisanoj formi, niz pravnih dokumenata kojima se nastoji ublažiti stradanje ljudi u ratu, smanjiti nepotrebne patnje, eliminisati sve češću praksu uništavnaja protivnika umjesto vojnog pobjeđivanja istog, vratiti zaraćene strane “zakonima čovječnosti” itd. Na konferenciji u Parizu 1856. godine donijeta je **Deklaracija o pomorskom ratu**, a na sličnom skupu u Ženevi 1864. **Konvencija o poboljšanju sudbine vojnih ranjenika u ratu**, te u Petrogradu 1868. godine **Deklaracija o zabrani upotrebe rasprskavajućih zrna**, čime su učinjeni prvi koraci za “napredak civilizacije” putem regulisanja ugovornog međunarodnog prava.

Sljedili su i drugi skupovi relevantnih međunarodnih faktora na kojima su donešeni brojni pravni dokumenti koji regulišu ponašanje strana u ratu, od kojih izdvajamo sljedeće:

- **Projekt međunarodne deklaracije o zakonima i običajima rata**, Brisel 1874.;
- **Deklaracija o zabrani upotrebe zrna sa zagušljivim ili otrovnim gasovima**, Hag 1899.;
- **Konvencija o otpočinjanju neprijateljstava**, Hag 1907.;
- **Ženevska deklaracija o pravima djeteta** (1924.);
- **Protokol o zabrani upotrebe bojnih otrova i bakterioloških sredstava**, Ženeva 1925.;
- **Konvencija o zarobljenicima**, Ženeva 1929.;
- **Rezolucija Društva naroda o zaštiti civilnog stanovništva od vazdušnog bombardovanja**, Ženeva 1936.;
- **Deklaracija o gonjenju i kažnjavanju ratnih zločinaca**, Moskva 1943. godine itd.

Tako je do konca Drugog svjetskog rata, uglavnom, tekla hronologija pretvaranja **običajnog prava** u **ugovorno pravo** i stvaranje jakog okvira savremenog međunarodnog ratnog prava.

Poučeni tragičnim iskustvom Drugog svjetskog rata, a da se slično ne bi događalo u budućnosti, međunarodni faktori nakon rata bili su jedinstveni i odlučni da se pravni poredak u svijetu uredi tako da se osujeti svaka zla namjera. Posebno kada su u pitanju međunarodno ratno pravo i osnovna ljudska prava.

Pored usvajanja **Povelje Ujedinjenih nacija** 1945. godine kao temeljnog dokumenta međunarodnog prava, doneseno je ubrzo i niz drugih dokumenata koji regulišu određena pitanja. Tako su, pored ostalih, doneseni i stupili na snagu:

- **Konvencija o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida** (1946.);
- **Opća deklaracija o pravima čovjeka** (1948.);
- **Ženevska konvencija o postupanju s ratnim zarobljenicima** (1949.);
- **Ženevska konvencija o zaštiti građana u ratu** (1949.);
- **Ženevska konvencija o ranjenicima i bolesnicima u ratu** (1949.);
- **Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda** (1950.);
- **Deklaracija o pravima djeteta** (1959.);
- **Međunarodni Pakt o građanskim i političkim pravima** (1966.);
- **Međunarodni Pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima** (1966.);
- **Konvencija o nezastarjevanju ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti** (1970.);
- **Konvencija o eliminiranju svih oblika diskriminacije žena** (1979.);
- **Deklaracija UN o eliminiranju svih vrsta netolerancije i diskriminacije na temelju vjere ili uvjerenja** (1981.);
- **Konvencija protiv mučenja i drugih vrsta okrutnog i nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja** (1987.);
- **Konvencija o pravima djeteta** (1989.).

Kako se vidi, pravna regulativa ljudskih prava je sveobuhvatna i precizna. "Markantna oznaka savremenog stanja prava i sloboda u svijetu jeste lahkoća njihovog deklaracijskog prihvatanja od pojedinih država i tzv. Međunarodne zajednice... tako isto postoji, veći ili manji, raskorak između ljudskih prava koja su proklamirana i ljudskih prava koja se zaista primjenjuju."²¹²

Svi ti i mnogi drugi dokumenti odnose se direktno ili indirektno na djecu i svi imaju za cilj suzbijanje nasilja, ili bar smanjivanje nepotrebnog stradanja ljudi i uništavanja njihove imovine. I svi su u funkciji zaštite osnovnih ljudskih prava koja se u ratu tako masovno gaze i nepoštuju. Za ovu prigodu izdvajamo samo pet navedenih dokumenata i njihove pojedine stavove (naredbe) koji se, direktno ili indirektno, odnose na zaštitu djece:

**a) Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka (1948.)
(izvodi)**

Preambula

Pošto je priznavanje urođenog dostojanstva i jednakih i neotuđivih prava svih članova ljudske porodice osnov slobode, pravde i mira u svijetu;

Pošto je nepoštovanje i preziranje prava čovjeka vodilo varvarskim postupcima, koji su grubo vrijeđali savjest čovječanstva, i pošto je stvaranje svijeta, u kojem će ljudska bića uživati slobodu govora i uvjerenja i biti slobodna od straha i nestašice, bilo proglašeno kao najviša težnja svakog čovjeka;

Pošto je bitno da prava čovjeka budu zaštićena pravnim poretkom kako čovjek ne bi bio primoran da kao krajnjem izlazu pribjegne pobuni protiv tiranije i ugnjetavanja;

²¹² Isto, str. 7-8.

Pošto je bitno da se podstiče razvoj prijateljskih odnosa među narodima;

Pošto su narodi Ujedinjenih nacija u Povelji ponovo potvrdili svoju vjeru u osnovna prava čovjeka, u dostojanstvo i vrijednost čovjekove ličnosti i ravnopravnost polova i pošto su odlučili da potiču društveni napredak i poboljšaju uslove života u većoj slobodi;

Pošto su se države članice obavezale da u saradnji sa Ujedinjenim nacijama osiguraju opće poštovanje i primjenu čovjekovih prava i osnovnih sloboda;

Pošto je opće shvatanje ovih prava i sloboda od najveće važnosti za puno ostvarenje ove obaveze. Prema tome,

Generalna skupština

proglašava ovu univerzalnu deklaraciju o pravima čovjeka kao zajednički standard koji trebaju postići svi narodi i sve nacije da bi svaki pojedinac i svaki organ društva, imajući ovu Deklaraciju stalno na umu, težio da učenjem i vaspitanjem doprinese poštovanju ovih prava i sloboda i da bi postupnim nacionalnim i međunarodnim mjerama bilo osigurano njihovo opće i stvarno priznanje i poštovanje kako među narodima samih država članica, tako i među narodima onih teritorija koje su pod njihovom upravom...

Član 2.

...Svakom pripadaju sva prava i slobode proglašene u ovoj Deklaraciji bez ikakvih razlika u pogledu rase, boje, spola, jezika, vjere, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog porijekla, imovine, rođenja ili drugih okolnosti.

Dalje, neće se praviti nikakva razlika na osnovi političkog, pravnog ili međunarodnog statusa zemlje ili teritorija kojoj neko lice pripada, bilo da je ona nezavisna, pod starateljstvom, nesamoupravna, ili da joj je suverenost na ma koji drugi način ograničena.

Član 3.

Svako ima pravo na život, slobodu i ličnu sigurnost.

Član 4.

Niko ne smije biti držan u ropstvu ili potčinjenosti. Ropstvo i trgovina robljem zabranjeni su u svim oblicima.

Član 5.

Niko ne smije biti podvrgnut mučenju ili okrutnom, nečovječnom ili ponižavajućem postupku ili kazni.

Član 6.

Svako ima pravo da svugdje bude priznat kao pravni subjekt.

Član 7.

Svi su pred zakonom jednaki i imaju pravo, bez ikakve razlike, na podjednaku zaštitu zakona. Svi imaju pravo na jednaku zaštitu protiv bilo kakve diskriminacije kojom se krši ova Deklaracija i protiv svakog podstrekavanja na ovakvu diskriminaciju...

Član 9.

...Niko ne smije biti proizvoljno uhapšen, pritvoren ili protjeran...

b) Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (1946.)

Strane ugovornice,

- s obzirom da je Generalna skupština Organizacije Ujedinjenih nacija... proglasila da je genocid međunarodno krivično djelo (zločin) koje je u suprotnosti sa duhom i ciljevima Ujedinjenih nacija i koje civilizovani svijet osuđuje:
- priznajući da je u svim periodima istorije genocid izazvao velike štete čovječanstvu i

- ubijedene da je za oslobođenje čovječanstva od tako užasne nedaće nužna međunarodna saradnja,

sporazumjele su se u sljedećem:

Član I

Strane ugovornice utvrđuju da je genocid, bez obzira da li je izvršen za vrijeme mira ili rata, međunarodno krivično djelo i da preuzimaju obavezu da ga spriječe i kazne.

Član II

U smislu ove Konvencije kao genocid se smatra bilo koje od navedenih djela učinjenih u namjeri potpunog ili djelimičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe kao takve:

- a) ubistvo članova grupe;
- b) teška povreda fizičkog ili mentalnog integriteta članova grupe;
- c) namjerno podvrgavanje grupe životnim uslovima koji vode njenom potpunom ili djelimičnom uništenju;
- d) mjere uperene na sprječavanju rađanja u okviru grupe;
- e) prinudno premještanje djece iz jedne grupe u drugu.

Član III

Kažnjiva su sljedeća djela:

- a) genocid;
- b) sporazum za izvršenje genocida;
- c) neposredno i javno podsticanje na vršenje genocida;
- d) pokušaj genocida;
- e) saučesništvo u genocidu.

Član IV

Lica koja učine djelo genocida ili neko drugo djelo navedeno u članu III biće kažnjena bez obzira da li su državni upravljači (vladajuće ličnosti), javni funkcioneri ili obični pojedinci.

Član V

Strane ugovornice obavezuju se da će, svaki put u saglasnosti sa svojim ustavom, preduzeti nužne zakonodavne mjere, radi osiguranja primjene odredaba Konvencije i naročito da će predvidjeti djelotvorne kazne za lica, koja su okrivljena za genocid ili neko drugo djelo navedeno u članu III.

Član VIII

Svaka strana ugovornica može zahtijevati od nadležnih organa Ujedinjenih nacija da preduzmu, saglasno Povelji Ujedinjenih nacija, mjere koje budu smatrani za pogodne u cilju sprječavanja i kažnjavanja djela genocida ili jednog od drugih djela navedenih u članu III.

c) Ženevska konvencija o zaštiti građana u ratu (1949.)

Član 3.

U slučaju oružanog sukoba... svaka od strana u sukobu bit će dužna da primjenjuje bar sljedeće odredbe:

- (1) prema licima koja ne učestvuju neposredno u neprijateljstvima... postupat će se u svakoj prilici, čovječno, bez ikakve nepovoljne diskriminacije zasnovane na rasi, boji kože, vjeri ili uvjerenju, polu, rođenju ili imovnom stanju, ili bilo kome drugom sličnom mjerilu.

U tom cilju, zabranjeni su i u buduće se zabranjuju, u svako doba i na svakom mjestu, prema gore navedenim licima sljedeći postupci:

- (a) povrede koje se nanose životu i tjelesnom integritetu, naročito sve vrste ubistava, osakaćenja, svireposti i mučenja;
- (b) uzimanje talaca;
- (c) povrede ličnog dostojanstva, naročito uvrijedljivi i ponižavajući postupci;
- (d) izricanje i izvršavanje kazni bez prethodnog suđenja od strane redovno ustanovljenog suda i praćenog svim sudskim garancijama koje civilizirani narodi priznaju za prijeko potrebne.

(2) Ranjenici i bolesnici bit će prihvaćeni i njegovani.

Član 4.

Ova konvencija štiti lica koja se u bilo kom trenutku i na bilo koji način nađu, u slučaju sukoba ili okupacije, u vlasti jedne strane u sukobu ili jedne okupacione sile...

Član 24.

Strane u sukobu preduzet će potrebne mjere da djeca mlađa od petnaest godina, koja su usljed rata ostala siročići ili su odvojeni od svoje obitelji, ne budu ostavljena sama sebi i da se, u svakom slučaju, olakša njihovo izdržavanje, vršenje vjerskih obreda njihove vjeroispovjesti i njihovo obrazovanje. Ovo posljednje će se po mogućstvu povjeriti licima iste kulturne tradicije.

Strane u sukobu će olakšavati prijem te djece u neutralnu zemlju za vrijeme trajanja sukoba, uz pristanak sile zaštitnice, ako takva postoji, i ako im je pružena garancija da će načela istaknuta u prvome stavu biti poštovana.

Pored toga, one će se postarati za preduzimanje potrebnih mjera da se sva djeca mlađa od dvanaest godina mogu identifikovati, time što će nositi pločicu sa oznakom identiteta ili na neki drugi način.

Član 27.

Zaštićena lica imaju pravo, u svakoj prilici na poštovanje svoje ličnosti, svoje časti, svojih porodičnih prava, svojih vjerskih uvjerenja i obreda, svojih navika i svojih običaja. S njima će se, u svako doba, postupati čovječno i ona će naročito biti zaštićena od svakog čina nasilja ili zastrašivanja, od uvreda i javne radoznalosti.

Žene će posebno biti zaštićene protiv svakog napada na njihovu čast, a naročito protiv silovanja, prinuđivanja na prostituciju ili bilo kojeg oblika bestidnog napada. Vodeći računa o odredbama koje se odnose na stanje zdravlja, na godine života i na pol, strane u sukobu u čijoj vlasti se nalaze zaštićena ilica postupat će prema svima njima s istim obzirima, bez ikakve nepovoljne diskriminacije, zasnovane naročito na rasi, vjeroispovjesti, ili političkim ubjeđenjima.

Član 33.

Nijedno zaštićeno lice ne može biti kažnjeno za djelo koje nije osobno počinilo. Kolektivne kazne su zabranjene, kao i sve mjere zastrašivanja ili terorizma.

Pljačka je zabranjena.

Zabranjene su mjere represalija prema zaštićenim licima i njihovoj imovini.

Član 34.

Zabranjeno je uzimanje talaca.

Član 49.

Prinudna preseljavanja, masovna ili pojedinačna, kao i progonstva zaštićenih lica izvan okupirane teritorije, na teritoriju okupirajuće sile ili na teritoriju koje bilo druge države, okupirane ili ne, zabranjena su, bez obzira na razlog.

Član 50.

Okupirajuća sila će olakšavati, uz saradnju domaćih i mjesnih vlasti, pravilan rad ustanova namijenjenih zbrinjavanju i vaspitanju djece.

Ona će preduzeti sve potrebne mjere da se olakša identifikovanje djece i registriranje njihovih roditelja. Ona ne smije ni u kom slučaju pristupati izmjeni njihovog ličnog statusa niti ih uzimati u formacije ili organizacije koje su njoj potčinjene.

Ako domaće ustanove to nisu u stanju da učine, okupirajuća sila bit će dužna da preduzme mjere u cilju obezbjeđenja izdržavanja i obrazovanja djece koja su usljed rata ostala bez roditelja ili su odvojena od svojih roditelja, po mogućstvu od strane lica njihova državljanstva, jezika i vjeroispovjesti, ukoliko ta djeca nemaju nekog bliskog rođaka ili prijatelja koji bi se o njima starao.

Posebnom odjeljku Biroa za obavještenja ustanovljenog na osnovu odredaba člana 136. stavit će se u dužnost da preduzmu sve potrebne mjere radi utvrđivanja identiteta djece čiji je identitet sporan. Podaci koji su se eventualno dobili o njihovom ocu ili majci ili o drugim bliskim rođacima uvijek će se zabilježiti.

Okupirajuća sila ne smije da sprečava primjenu mjera pogodnosti usvojenih, prije okupacije, u korist djece mlađe od 15 godina, bremenitih žena i majki sa djecom mlađom od sedam godina, ukoliko su u pitanju hrana, ljekarska njega i zaštita protiv posljedica rata.

d) Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (1950.).

Članak 2.

“... 1. Pravo svakog na život zaštićen je zakonom. Nitko ne smije biti namjerno lišen života osim u izvršenju sudske presude na smrtnu kaznu za kaznena djela za koje je ta kazna predviđena zakonom.

Članak 3.

Nitko se ne smije podvrgnuti mučenju ni nečovječnom ili ponižavajućem postupanju ili kazni.

Članak 4.

1. Nitko se ne smije držati u ropstvu ili ropstvu sličnom odnosu...”

e) Konvencija o pravima djeteta (1989.)

“Države članice ove Konvencije;

Smatrajući da, u skladu s principima proklamiranim na Povelji Ujedinjenih naroda, priznavanje urođenog dostojanstva i jednakih neotuđivih prava svih pripadnika ljudske zajednice predstavlja osnovu slobode, pravde i mira u svijetu,

Podsjećajući da su Ujedinjeni narodi u Općoj deklaraciji o pravima čovjeka proklamirali da djetinjstvu pripadaju posebna briga i pomoć,

Uvjerene da obitelji, kao osnovnoj jedinici društva i prirodnoj sredini za razvoj i blagostanje svih njezinih članova, a posebno djece treba biti pružena nužna zaštita i pomoć da bi mogle u potpunosti preuzeti odgovornosti u zajednici,

Svjesne činjenice da dijete, radi potpunoga i skladnog razvoja ličnosti, treba rasti u obiteljskoj sredini, u atmosferi sreće, ljubavi i razumijevanja,

Imajući na umu da je potreba za posvećivanjem posebne brige za dijete navedena u Ženevskoj deklaraciji o pravima djeteta iz 1924. godine i u Deklaraciji o pravima djeteta što su je donijeli Ujedinjeni narodi 1959. godine i priznata u Općoj deklaraciji o pravima čovjeka, u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima (posebno u čl. 23. i 24), u Međunarodnom paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (posebno u članu 10) i u statutima i odgovarajućim instrumentima specijaliziranih agencija i međunarodnih organizacija koje se bave zaštitom djece,

Podsjećajući na odredbe Deklaracije o zaštiti žena i djece u slučaju izvanrednog stanja i oružanog sukoba,

Suglasile su se o ovome:

Član 6.

1. Države članice priznaju da svako dijete rođenjem ima pravo na život.
2. Države članice osiguravaju u najvećoj mogućoj mjeri opstanak i razvoj djeteta.

Član 34.

Države članice se obavezuju da zaštite dijete od svih oblika seksualnog izrabljivanja i seksualne zloupotrebe. Radi toga, države članice posebno poduzimaju sve odgovarajuće nacionalne, bilateralne i multilateralne mjere za sprečavanje:

a) navođenja ili prisiljavanja djeteta da sudjeluje u nezakonitim seksualnim aktivnostima;

Države članice osiguravaju:

Član 37.

a) da nijedno dijete ne bude izloženo mučenju ili drugim okrutnim, neljudskim ili ponižavajućim postupcima ili kazni;

b) da nijedno dijete ne može biti lišeno slobode nezakonito ili samovoljno.

Član 38.

1. Države članice obavezuju se da poštuju i osiguraju poštovanje pravila međunarodnog humanitarnog prava koja se primjenjuju na njih u oružanim sukobima, a koja se odnose na dijete...

4. U skladu s obavezama na temelju međunarodnoga humanitarnog prava da štite civilno stanovništvo u oružanim sukobima, države članice poduzimaju sve praktično izvodive mjere da bi osigurale zaštitu i brigu o djeci pogođenoj oružanim sukobom.

Ta regulativa, o kojoj ovdje dajemo samo kratke napomene i upućujemo zainteresovane čitaoce da pogledaju navedena djela, ima tri svoje funkcije. **Prva**, da samim svojim postojanjem djeluje kao **sredstvo odvráćanja** potencijalnih počinitelja povrijeda ljudskih prava, čime se smanjuje broj prekršitelja u svim sredinama i olakšava efikasnije funkcionisanje pravnih institucija. **Druga**, da omogući izradu pratećih zakonskih rješenja u svim sredinama i gonjenje počinitelja povrijeda ljudskih prava u skladu sa tim zakonskim rješenjima. Jer, ukoliko nešto nije nikako ili je neadekvatno regulisano, ne može se ni sankcionisati. Zato i ova funkcija može da djeluje kao sredstvo odvráćanja. **Treća**, da pruži mogućnost mladima da putem škole, porodice i vjerske zajednice dobije potpune informacije o toj pravnoj regulativi ljudskih prava i ponašanju zaraćenih strana u ratu. Na taj način, zahvaljujući i tim znanjima, građani će kao birači i politički subjekti, moći **preventivno** djelovati u korist mira i zakona. A to znači u korist i djece, jer će biti manje rata i ratnog stradanja.

Dakle, o toj pravnoj regulativi o kojoj su drugi opširno i stručno pisali, potrebno je mladima **više dobronamjernih informacija i znanja** kao preventivno sredstvo protiv rata i zala u ratu. Vremenom će bivati sve manje onih koji kažu da nam takva regulativa i ne treba kada se ne poštuje i kada počinitelji gaženja te regulative ne bivaju adekvatno kažnjeni. Takvi skeptici najlakše se umiruju pitanjem: a šta bi tek bilo i kako bi svijet izgledao kada takve regulative ne bi bilo? Potencijalni počinitelji zla u ratu ne bi se ni podsvjesno plašili, a za doživljeni zločin žrtva ne bi imala pravno uporište za žalbu bilo kome. Zato treba popularisati navedene mjere Međunarodne zajednice, a boriti se demokratskim sredstvima da zala u ratu i nepoštivanja ljudskih prava u miru bude što manje.

2.2. Specijalna djelovanja

2.2.1. Definisanje

Pod pojmom specijalnog djelovanja (specijalne operacije, aktivnosti niskog intenziteta, specijalni rat, hladni rat i dr.) podrazumijeva se kompleks pretežno prikriivenih organizovanih i koordiniranih neoružanih aktivnosti u miru i ratu na političkom, diplomatskom, ekonomskom, psihološko-propagandnom, obavještajnom, terorističkom pa i vojnom planu radi nametanja svojih rješenja i postizanja željenih ciljeva.²¹³

Američki stručnjaci pri definisanju specijalnih djelovanja posebnu pažnju posvećuju psihološko-propagandnim aktivnostima, raznim oblicima uticaja na psihu ljudi, na usmjeravanje emocija, na voljnu motivaciju, jer je, kako kažu, "čovjekov psihološki kompleks najranjiviji i da upravo tu treba da budu usmjereni naši naponi u cilju političkog, ideološkog i moralnog prodora".

Slično misle i ruski stručnjaci, kao i mnogi evropski i kineski.

Specijalna djelovanja su **produkt politike** i služe politici, to je djelatnost koja zahvata sve oblasti života, sva područja svijeta, sve ljude na lokalitetu gdje se primjenjuje, čak i tamo gdje to nije vidljivo. A sve izgleda jednostavno, nenametljivo, poznato, obično. No, sve je naučno sagledano, osmišljeno i uvezano, specijalnim načinima i sredstvima, pa funkcioniše kao precizni satni mehanizam. I neprekidno je prisutno u miru i u ratu. To je danas veoma **složena doktrina**, koja je uz sve navedeno, često usmjerena i protiv pojedinih naroda i religija, sa strateškim ciljem svođenja njihovog razvoja i mogućnosti do efikasno kontrolisanih nivoa. To je i izuzetno **agresivna** i vrlo uspješna doktrina, ma gdje se primjenjivala, ali i sa visokim troškovima organiziranja.

²¹³ .: VOJNI LEKSIKON, Beograd 1981., str. 572.

Poznavati taj pojam u njegovom sadržajnom značenju znači biti odbrambeno pismen, bezbjednosno osjetljiv. To se ne može postići jednim predavanjem, jednim pročitanim člankom u novinama, jednom knjigom. Saznavanje o tome je **proces** koji dugo traje, kao odgoj i obrazovanje. Svijest o postojanju i djelovanju specijalnog rata može brzo da se ostvari, pa da se u skladu s tim pozitivno djeluje olakšavajući življenje sebi, porodici i društvu. Za potpuniju odbrambenu pismenost i bezbjednosnu osjetljivost, što odgovara sadržaju izraza **odbrambena kultura**, potrebno je više predavanja na ovu temu, više tekstova u novinama, na radiju i televiziji, ali i više **dobro volje i želje** svakog pojedinca da **znanja** o tome postanu njegova **unutrašnja potreba**. Naročito je to potrebno kada su Bošnjaci u pitanju, budući da se upravo njima na balkanskim prostorima u posljednjih trista godina dogodilo više genocida na isti način i od istih neprijatelja.

Naravno da je znanje sadržaja o specijalnom djelovanju i načinu ponašanja u miru i u vanrednim prilikama potrebno svima, ljudima svih nacionalnosti na ovim prostorima, jer su svi oni, manje-više, učesnici u tim aktivnostima, uglavnom kao žrtve. To znanje svima će pomoći da razumiju suštinu savremenih fašistoidnih konfrontacija unutar ljudske zajednice.

2.2.2. Potcjenjivački odnos

Za propagiranje i rad na razvijanju **odbrambene svijesti** i podizanju na viši nivo **odbrambene kulture** veoma značajno utiče odnos prema kompleksu specijalnih djelovanja. Odnos svih, od roditelja učenika do nastavnih programa, nastavnika, direktora i ministara.

Naime, kod nas još nikada nije zaživjela svijest o postojanju i djelovanju kompleksa pod gornjim nazivom, pa samim tim ni adekvatni mehanizmi za odbranu od tog kompleksa. Nerijetko i danas čujemo, čak i od onih kojima je profesionalna dužnost rad na

razvijanju i podupiranju takve svijesti, riječi odbojnosti i omalovažavanja prema tom pitanju i potrebi kvalitetnijeg izučavanja svega onoga što podrazumijevaju “specijalna djelovanja”. Ona na ovim prostorima tako uspješno, sa tragičnim posljedicama, djeluju već više od jednog stoljeća!

Tabela 17:

Struktura i sadržaj specijalnog rata

Vidovi	Oblici	Metode	Postupci
Nekonvencionalna Djelovanja	<ul style="list-style-type: none"> - Subverzivne aktivnosti - Terorizam - Prikrivanje 	<ul style="list-style-type: none"> - Ideološka i politička indoktrinacija - Izazivanje kriza - Državni udari 	<ul style="list-style-type: none"> - Petokolonaštvo - Izolacija progresivnih grupa - Obavještajna djelatnost
Psihološko-Propagandna Djelovanja	<ul style="list-style-type: none"> - Politički pritisci - Ekonomski pritisci - Vojni pritisci 	<ul style="list-style-type: none"> - Korišćenje kriza - Politika sile - Petokolonaštvo - Diplomatski manevri 	<ul style="list-style-type: none"> - Naučni pristup - Planiranje - Uloga medija - Blokade - Vojni manevri
Protivgerilska Djelovanja	<ul style="list-style-type: none"> - Sprječavanje gerile - Izolacija stanovništva 	<ul style="list-style-type: none"> - Pacifikacija 	<ul style="list-style-type: none"> - Obavještajna djelatnost - Propaganda - Zastrašivanje - Hapšenja

Koga za to prozivati? Prije svih školske programe, ministre obrazovanja, školske inspektore, direktore škola svih nivoa i nastavnike svih predmeta, zatim mentalitet neozbiljnog i površnog pristupa tome pitanju, sa kratkim dahom kao glavnom karakteristikom. Dakle, radi se o neznanju ili nekvalitetnom znanju o ovom pitanju. To ljudima treba reći i koliko god je više moguće pojasniti. Zato ćemo ovdje pokušati dati svoj skromni doprinos u tom smislu.

Najveći “krivac” je sam specijalni rat i njegova **strategija posrednog nastupanja**, čiji je rodonačelnik, engleski vojni pisac B. Lidel Hart,²¹⁴ strategija sitnih djelovanja, toliko sitnih i običnih da se

²¹⁴ B. Lidel Hart, STRATEGIJA POSREDNOG PRILAŽENJA, Vojno delo, Beograd 1952.

njihovi učinci teško primjećuju u kratkom vremenu, pa rezultira famom da djeluje isključivo prikriveno. To je samo djelimično tačno jer čak ni namjera o nečemu nije uvijek prikrivena. Primjera radi, navodimo odnos prema nauci i znanju. Usmjeravanjem ili podržavanjem shvatanja da bavljenje naukom i akumuliranjem što većeg kvalitetnog znanja nije strateški interes nekog naroda, nacije, religije, nego da treba forsirati zanatsko znanje, vještinu, uglavnom do srednjeg obrazovanja - nije ništa drugo do namjera marginalizacije tog naroda u svakom pogledu, na dugu stazu. Obrazovaniji i sa većim znanjem dolaze na bolja radna mjesta, položaje, funkcije, pa time i značajnije utiču na ono što je u njihovoj kompetenciji. Takvo negativno iskustvo, na primjer, Bošnjaci su doživljavali u prošlosti, i to ne samo tuđom krivicom, o čemu postoje egzaktni pokazatelji.

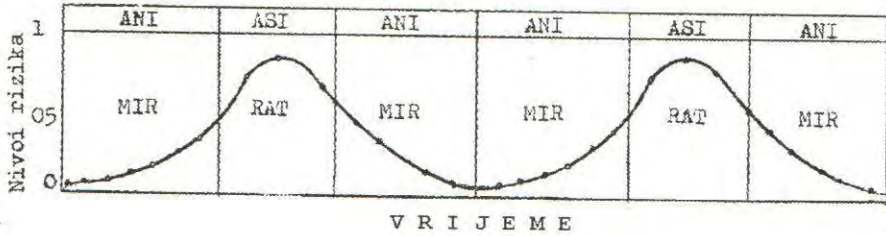
Kako se to postiže?

a) Davanjem i traženjem manjih znanja kroz školu, s jedne strane, i zadovoljavanjem minimumom, s druge strane;

b) Podrškom postavljanju na važne funkcije ljudi sa manjim znanjem u odnosu na potrebe, sa ciljem da manje budu uspješni, itd.

Danas je nezamisliva bilo koja vidljiva vojna, politička, ekonomska ili druga "akcija" bez intenzivnog prisustva specijalnih djelovanja, koja obavezno prethode "akciji", učestvuju u realizaciji "akcije" i nastavljaju programirane aktivnosti nakon "akcije". Zbog potreba velikih svjetskih sila, specijalna djelovanja od 1985. godine podignuta su čak na nivo naučne discipline vojnih nauka. Ona, međutim, i dalje sadrži diplomatske, ekonomske, psihološke i vojne pritiske, terorizam i posrednu intervenciju oružanih snaga. To znači da će **budućnost čovječanstva** biti u znaku specijalnog djelovanja ovoga tipa i nivoa, što omogućuje kontrolisanu permanentnu agresiju. A to za nas znači da ga treba ozbiljno shvatiti i izučavati. Vrijeme grubih krvavih sukoba postepeno prolazi, naročito na širem planu i među snažnim partnerima. Ostaju lokalni oružani sukobi, što je moguće uži kako bi se mogli kontrolisati, da bi kasnije i oni bili isključeni i gotovo potpuno zamijenjeni specijalnim djelovanjem "niskog intenziteta", koja su daleko ispod konvencionalnog ratovanja, ali i iznad mirnodopskog spokojstva (dijagram 7).

Dijagram 7

ANI = Aktivnosti niskog intenziteta, ASI = Aktivnosti srednjeg intenziteta

Dakle, sve što spada pod pojam specijalnog rata (specijalnog djelovanja, aktivnosti niskog intenziteta, specijalnih operacija, hladnog rata, ekonomskog rata, psiho-propagandnog rata, podzemnog rata, ideološkog rata itd.) budućnot je čovječanstva! To treba dobro upoznati, naučiti, složiti u svijesti i adekvatno se ponašati: razobličavati na sve načine i svugdje, ali nikako ignorisati. Međutim, i nosioci specijalnih djelovanja iznalaziće sve suptilnije metode i postupke, čak do porodice i braka. U toj neprekidnoj borbi snaga specijalnih djelovanja i snaga odbrane ljudskih prava pobjednika neće biti, ali ni poraženih. Tome će doprinijeti što kvalitetnije izučavanje etike, historije, ljudskih prava, specijalnih djelovanja, i ponašanje u skladu s tim u korist mira i koegzistencije...

2.2.3. Primjena protiv BiH

U principu specijalna djelovanja uvijek dolaze spolja, sa **osnovnim snagama** kao inspiratorom i kreatorom na bazi politike, a realizatori su uglavnom domaće **snage podrške ili oslonca**, brižljivo sastavljene od raznih nezadovoljnika, odnosno istomišljenika.

a) Primjena od 1945. do 1990. godine

Osporavanjem jednakosti u tretmanu teritorije BiH i političkih rješenja u odnosu na druge dijelove bivše Jugoslavije pokušano je u pripremi Konstitutivnog zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu i na Drugom zasjedanju AVNOJ-a 1943. godine u Jajcu. Ono je samo nastavak osporavanja iz prethodnih perioda koja su dolazila iz Beograda i Zagreba.²¹⁵

Negiranjem Bošnjaka kao naroda uz istovremeno forsiranje po svim osnovama srpske a kasnije i hrvatske nacionalnosti na tlu Bosne i Hercegovine - osnovni je pravac djelovanja snaga specijalnog rata prema BiH iz susjednih zemalja tokom cijelog perioda nakon Drugog svjetskog rata.

Naravno, gore navedeno iz domena specijalnih djelovanja samo je usporavalo a ne i zaustavljalo Bosnu i Hercegovinu i bošnjački narod u sveopštem progresivnom razvoju u označenom periodu.

b) Primjena u toku rata 1991.-1995.

Svi sadržaji specijalnih djelovanja, prikazani u našoj Tabeli 17, primijenjeni su u agresiji protiv Bosne i Hercegovine. I sama agresija izvršena je specijalnim djelovanjem (kadrovskim mjerama pred rat, razoružavanjem teritorijalne odbrane (TO), vojnim zaposjedanjem važnih lokacija, stavljanjem pod kontrolu svih medija, prikrivanjem razmještaja vojnih jedinica, prikrivenom izgradnjom vojne infrastrukture itd) uz kasnije kombinovanje sa oružanom borbom.²¹⁶

²¹⁵ .: BOSNA I HERCEGOVINA OD NAJSTARIJIH VREMENA DO KRAJA DRUGOG SVJETSKOG RATA, Sarajevo 1998., str. 250-252, 266-268, 301-304.

²¹⁶ Mr Muharem Kreso, AGRESIJA NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU - AMBIJENT POČINJENOG GENOCIDA, u zborniku radova GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995., str. 48-52.

Fikret Muslimović, AGRESIJA, - UZROCI I POSLJEDICE, Sarajevo 1994., str. 17-29.

Tako su specijalna djelovanja cijelim tokom rata bila glavnim sadržajem konflikta, sa osnovnim pravcima djelovanja: stvaranje marionetskih režima, terorizam (logori, paljevine, ubistva, silovanja, blokade, opsade), petokolonaštvo, genocid.

Uz prethodno provedenu i dalje propagiranu pacifikaciju bošnjačkog naroda, glavni oslonac snaga specijalnog djelovanja bilo je **petokolonaštvo** (taj pojam označava svaku svjesnu ili nesvjesnu pomoć ili podršku neprijatelju protiv vlastite zemlje). I zaista, petokolonaštvo je u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu eskaliralo do neslućenih razmjera: učešće u agresiji, prihvatanje pacifikacije, bježanje vojnih obveznika u inostranstvo, izbjegavanje mobilizacije, saradnja sa agresorima, izbjegavanje uključivanja u borbene vojne jedinice, pomaganje informativne blokade **ukidanjem predmeta Odbrana i zaštita na Univerzitetu**, djelovanje pojedinih funkcionera u Predsjedništvu i Vladi BiH, odnos prema patriotizmu, odnos prema borcima, odnos prema prognanicima, krađa i preprodaja pasoša, kriminal i ratno profiterstvo, stvaranje raznih nezadovoljstava itd. Sve navedeno priželjkivale su snage specijalnih djelovanja i agresije, pa onaj ko je pomogao da se njihove želje ispune, vršio je djelo petokolonaštva, **svjesno** ili **nesvjesno**. Čak i granatama izmasakriranu djecu Sarajeva: na Markalama, pored Pivare, na Bistriku, Alipašinu polju, pred školom, po avlijama i drugdje jedan sudski vještak (Bošnjak) proglašavao je umrlim “prirodnom smrću”! Time je svjesno amnestirao zločine i zločince sa okolnih brda. A zna se da će budući pisci i istraživači o ovom ratu najveći značaj pridavati tim dokumentima u kojima piše da su žrtve terora “umrle prirodnom smrću”. Tom metodom i postupcima mnogo je štete nanoseno BiH, više nego ikad ranije, ali su istovremeno djelovale i jake patriotske snage koje su, koliko-toliko, suzbijale petokolonaštvo.

c) Primjena nakon Dejtona

Dejton je u određenom trenutku bio neophodan i koristan, makar i nepravedan, jer je zaustavljao rat. On je izdiktirao opću amnestiju,

čime se afirmiše sila i mnogi zločini zataškavaju, izdaja i petokolonaštvo poništavaju, nagrađuju destruktivne snage, što ugrožava moral, posebno borbeni moral za eventualnu odbranu u budućnosti. On, kao slučajno, instalira i nove pojave, kao: nepovoljna kadrovska rješenja, nepovoljne ugovore, mogućnost slabljenja pravnog poretka i jačanja kriminala, mogućnost opstrukcija i terorizma, subverzivnog djelovanja bez sankcija, nepotizma itd. Sve to proizvodi malodušnost patriotskih snaga, gomilanje protivrječnosti i razna nezadovoljstva naroda, pa ovo područje na duže vrijeme postaje **krizno žarište**. Dakle, Dejton je, uz pozitivna ostvarenja, omogućio nedobronamjernim da ga koriste za razne metode i postupke specijalnog djelovanja (npr. obrazac P-2, državne granice, izborni zakon).

Napisano u Dejtonskom ugovoru, mada dijelom nepravedno i nepošteno, može i da se prihvati, ali postdejtonska realizacija napisanog je obični i svakom vidljivi specijalni rat protiv Bosne i bošnjačkog naroda. Bošnjaci trebaju i na taj način da dožive poraz i poniženje, sa ciljem da se još više rani njihova psiha i dugoročno osigura njihova marginalizacija. Mnogo toga ide u prilog ovakvom mišljenju: obrazac P-2, insistiranje samo na Sarajevskoj deklaraciji, aneksi 7 i 9 itd.

Bilo bi normalno, kako je i ranije u sličnim prilikama bivalo, da agresor bude kažnjen za agresiju, za genocid, za razne zločine, za progonstvo naroda, za konclogore, za silna namjerna ubistva, za rušenje i paljenje, za pljačku... Umjesto toga insistira se da prvo žrtva provede deklaracije, anekse 7 i 9, i sve ostalo! Jedna od posljedica toga je **iseljavanje** u druge zemlje najobrazovnijeg i najvitalnijeg dijela populacije BiH, jer Dejton nije ugradio mehanizme efikasne prinude za Aneks VII, što je neprocjenjiva korist za te zemlje i dugoročna šteta za BiH. **Bez rata i postratnih nevolja ta mladež ne bi otišla...** I to su nečija specijalna djelovanja, odnosno specijalne operacije, odnosno aktivnosti niskog intenziteta (rizika), odnosno specijalni rat i kako se već ne zovu...

2.2.4. Mogućnosti odbrane od specijalnog rata (djelovanja)

Odbrana od specijalnog djelovanja vrlo je teška, za svakoga, jer se radi uglavnom prikriveno, na duže staze. Sredstva odbrane su, prije svega, **znanje**, poznavanje ciljeva i metoda ovih aktivnosti, informiranost o tome, **i volja** da se tome odupre individualno i kolektivno, uporno i neprekidno. Tako će se postepeno sužavati širina snaga podrške specijalnog djelovanja, njegov glavni nosilac, njihovo osnovno i najvažnije sredstvo. To nije ni malo lahko, jer je najteže sebe sputavati, sebi reći da je to što čini izdaja, prevara, petokolonaštvo, nemoralno, pa makar to bilo nesvjesno i zbog neznanja. Dakle, **odbrana je moguća, ali traži znanje, vrijeme, čitav prostor, sve ljude, neprekidno**. Ona počiva na svijesti svakog pojedinca, svijesti o opasnosti od zlih namjera tih snaga. To će na dužu stazu, a i trenutno, ako se provodi, pomoći da bezbjednosna osjetljivost naroda bude veća i da ukupna odbrambena moć zemlje bude kompletnija.

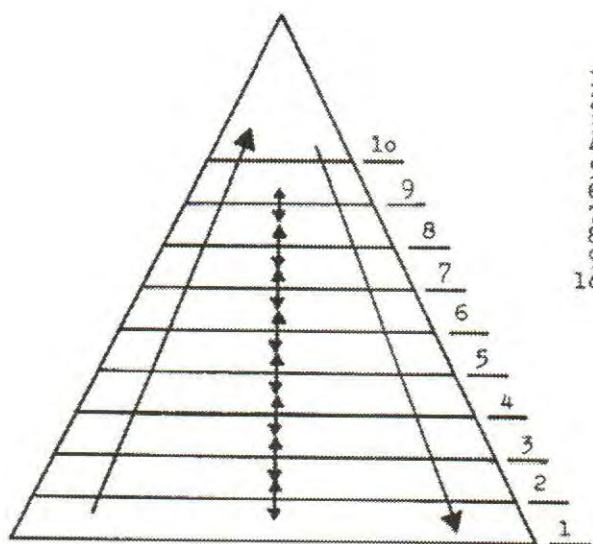
Naravno, skeptici će reći da samo znanje o specijalnim djelovanjima ne može zaustaviti rat i stradanja djece u njemu. Pogotovo kada taj rat pokrenu i vode fašističke politike i snage, kod kojih je genocid jedan od ciljeva rata. Oni pritom zaboravljaju da sve naprijed rečeno važi i za sredine gdje se rađaju i odakle dolaze fašističke i druge snage rata i stradanja. Tamo takođe postoje pristalice mira i demokratije, pa ukoliko je znanje i informiranost o svemu izloženom veće i kvalitetnije, biće i pristalice mira brojnije i jače. To je smisao **strategije odbijanja** i neutralisanja uspješnosti doktrine specijalnog djelovanja i njene strategije posrednog nastupanja.

3. Kultura odbrane

Kultura je složen i višeznačan pojam koji, pored ostalog, podrazumijeva društvenu sredinu sa njenim običajima i normama pojedinca i zajednice; sve oblike ljudskog izražavanja pomoću kojih se nešto saopštava; sve što nastaje ljudskim radom, itd. Uobičajeno je i u svijetu veoma rašireno korištenje i pojmova kao što su: opšta kultura, fizička kultura, zdravstvena kultura, i drugi. U posljednjem desetljeću sve češće se upotrebljava pojam **“odbrambena kultura”** kojim se označava nivo svijesti, shvatanja i prakticiranja svega onoga što direktno ili indirektno utječe i doprinosi sigurnosti i odbrani pojedinca, porodice i društvene zajednice.

Taj pojam danas postaje dominantan i u strukturama vlasti, naročito u strukturama odbrambenih sistema u svijetu. To je posljedica spoznaje da je ljudska zajednica sve više ugrožena, posebno umnožavanjem ratova između država i naroda u veoma složenoj međusobnoj povezanosti. Tražeći odgovor na taj opasni trend, i mogući smjer prvenstveno preventivnog djelovanja, umni ljudi i timovi došli su, eto, do pomenutog pojma, smatrajući da će masovnim djelovanjem cijele populacije društva višim nivoom informisanja i znanja, smanjiti širinu i stepen fizičkog i svakog drugog ugrožavanja...

Došlo se, takođe, i do zaključka da sve što se podrazumijeva pod pojmom “kultura” doprinosi posredno ili neposredno odbrani i zaštiti kao instituciji, ali i traži da bude branjeno. To bi moglo da se prikaže kao piramida koju čine svi elementi iz definicije kulture, a koju grade i dograđuju svi ljudi, vlastitom edukacijom i edukacijom drugih, vijekovima. Svi elementi utječu jedni na druge i zavise jedni od drugih; svi oni grade odbranu kao instituciju i očekuju od nje da ih štiti i omogući postojanje.

1. opšta kultura
2. duhovna kultura
3. materijalna kultura
4. zdravstvena kultura
5. fizička kultura
6. saobraćajna kultura
7. muzička kultura
8. politička kultura
9. ekološka kultura
10. odbrambena kultura

Piramida kulture

Idejom i institucijama, na primjer, fizičke kulture obezbjeđuju se izdržljivi i sposobni branitelji a samo takvi su u stanju do kraja izdržati napore oružane borbe u savremenom ratu; opštetručno i odbrambeno osposobljavanje i vaspitanje postiže se putem škola i fakulteta; zdravlje ljudi je uslov uspješne odbrane; proizvodnja hrane i ishrana uslov je dobrog zdravlja ljudi; postojanjem i radom fabrika obezbjeđuje se materijalna podrška odbrani, itd. Dakle, sve je međusobno povezano i u nekoj zavisnosti, i sve u funkciji odbrane, pored ostalog. Bez institucionalizirane dobre odbrane i bez zadovoljavajuće odbrambene kulture u najširem smislu, sva dostignuća ostalih sadržajnih dijelova kulture u vanrednim prilikama mogu biti drastično ugrožena i izložena uništenju (kao kulture Inka, Maja i Asteka na američkom kontinentu, ili srednjevjekovne islamske kulture u srednjoj Aziji, ili kao pokušaj uništenja bošnjačke kulture u odbrambenom ratu 1991./1995. godine).

Zato je nužno razvijati i njegovati sadržaje pojma “odbrambena kultura” kako bi sadržaji drugih dijelova pojma “kultura” bili zaštićeni

i uspješno branjeni. To je uslov opstanka i postojanja, što je potvrdio i odbrambeni rat 1991.-1995. godine. Uzaludno je i naivno bilo očekivati da će historijska i kulturna zdanja i dostignuća vijekova u Sarajevu, Mostaru, Dubrovniku, Počitelju, Foči, Banja Luci, Žepču i drugim mjestima zaustaviti razarače i tamanitelje. Uzalud međunarodne i vjerske institucije i zakoni. Sve je uništeno i sve bi bilo uništeno da odbrana nije profunkcionisala. Ipak, učinak današnjih razarača kulture kao i onih srednjevjekovnih je velik, veoma velik. Da bi se osujetio sličan učinak nekog novog razarača, nužno je više pažnje posvetiti odbrambenoj kulturi.

Šta čini odbrambenu kulturu danas?

Nauka je utvrdila, s obzirom na izuzetnu složenost institucionalne odbrane jednog naroda i društva, da odbrambenu kulturu čine **odbrana u širem smislu i odbrana u užem smislu**. Sadržaji prve usmjereni su na neprijatelja indirektno, dok su sadržaji druge usmjereni direktno na određenog neprijatelja. Za sve, a naročito za male narode i zemlje prva je veoma važna. Nju čine:

- svijest o nacionalnom identitetu, o nacionalnom ponosu, o nacionalnom jedinstvu, o nacionalnom dostojanstvu, o nacionalnoj solidarnosti, o ličnoj odgovornosti;

- zalaganje za ljudska prava, za zdravu ekološku sredinu, za zdravlje ljudi i porodice, za ljudske slobode, za opštu solidarnost, za zakonitost, za znanje, za humanističke odnose, za bolji životni standard;

- pouke i znanje iz higijene i prve medicinske pomoći, pouke i znanje o lukavstvima, o tajnama i čuvanju tajni, o naivnostima, o specijalnom ratu, o civilnoj zaštiti, o petokolonaštvu;

- spremnost za učešće u odbrani u užem smislu.

Sve to potrebno je našim ljudima, posebno omladini, u vidu informacija i znanja, uz uslov da to bude shvaćeno i prihvaćeno kao unutrašnja životna potreba, kao način mišljenja i djelovanja pojedinca i grupe (cjeline). Nije suvišno naglasiti da je to potrebno, poželjno i korisno svim narodima, malim i velikim. Tako će nerazumijevanja, nepravde i zloupotrebe odbrambene kulture biti manje. U nacionalno

mješovitim državama u interesu je svakog naroda da ostali narodi ostvaruju sve iz sadržaja **odbrane u širem smislu**, sve a ne selektivno, jer će tada i on biti bezbjedniji. Gušenje kod bošnjačkog naroda interesovanja za te manifestacije tokom dugog vremena srpske dominacije dalo je za rezultat gotovo "tradicionalnu" odbojnost prema tim vrijednostima i zalaganju za njih (npr. odbojnost prema oružju, prema vojnoj, oficirskoj i policijskoj uniformi, prema vojnim naukama itd.). A to se upravo i željelo postići. Oni koji bolje poznaju i prakticiraju odbranu u širem smislu, lakše i svestranije se uključuju u aktivnosti neoružanog otpora u ratnim prilikama (putem funkcionisanja civilne zaštite, organa vlasti, školstva, nauke, zdravstva, privrede, javne bezbjednosti, međunarodnih organizacija za mir, humanitarnih organizacija), jer je neprijatelju cilj da to kod njegove žrtve ništa ne funkcioniše.

Drugu komponentu odbrambene kulture, odbranu u užem smislu, čine:

- Odbrambene aktivnosti, sa oružanom borbom kao glavnim sadržajem;

- Odbrambene mjere, sa mobilizacijom kao glavnom mjerom;
- Snage odbrane, sa oružanim snagama i snagama MUP-a;
- Poslovi odbrane, sa planom odbrane svih struktura društva, i
- Subjekti odbrane, gdje su svi pravni subjekti i građani.

Poznavanje svih tih sadržaja, makar i na nivou informisanja, zajedno sa sadržajima odbrane u širem smislu, veoma mnogo znači za ukupnost vrijednosti odbrambene kulture jednog naroda i društva u cjelini. Mnogi to u svijetu znaju i odavno na tome planski rade, postićući zavidne rezultate (Albanci, Jevreji, Srbi, Iranci, Norvežani, Rusi, Švajcarci, Nijemci, Amerikanci, Englezi, Poljaci i drugi). Jedno istraživanje na tu temu među 3.265 naših studenata prve i druge godine studija, vršeno od 1984. do 1991. godine, dalo je zanimljive rezultate (Dijagrami 8 i 9), koji po prvi put statistički potvrđuju, makar i u malom obimu, ranije pretpostavke, ali i upozoravaju na pravac djelovanja. Tih osam generacija studenata odgovaralo je pismeno (anketni list) na deset pitanja koja su sadržavala 34 potpitanja i 51-66

činjenica, odvojeno prva i druga godina studija na kojima se izučavao predmet Nauka o odbrani. Rezultati su indikativni za sva tri naroda, a posebno za bošnjački narod, imajući u vidu sljedeće:

1. Samo je taj narod na ovim prostorima počev od 1697. godine do danas doživio deset genocida, dok se svaki drugi narod u sličnim situacijama relativno brzo snašao i organizovao za buduće vrijeme;

2. U odnosu na druge narode, u bošnjačkom narodu je znatno više onih koji ne drže mnogo do svojih autoriteta - naučnih, političkih, vjerskih;

3. Potcjenjivanje specijalnog djelovanja i svega što taj pojam podrazumijeva najviše je izraženo kod bošnjačkog naroda, a znano je da specijalno djelovanje uvijek ide ispred oružanog kojim se ostvaruje fizički genocid;

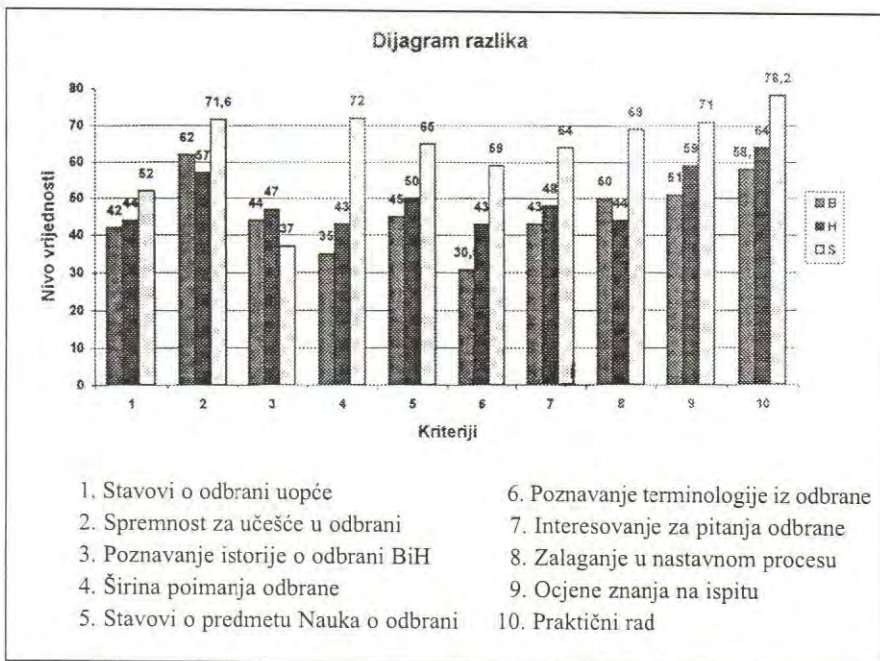
4. Odbrana kao filozofija života u bošnjačkom narodu još nije zaživjela kao standardan fundament u vidu neprekinute linije, za razliku od druga dva naroda, već je to cik-cak ili isprekidana linija;

5. Prikazani rezultati istraživanja, posebno tačke 2, 4 i 5 dijagrama potvrđuju takvo stanje;

6. Samo bošnjački narod na ovim prostorima sklon je zaboravu svega što mu se događa, pa čak i genocida, čime pomaže svom neprijatelju da počne novi zločin na isti način. Ova primjedba ide na dušu prvenstveno bošnjačke uleme i bošnjačkih intelektualaca, koji po tom pitanju nemaju jasne stavove i trajne jedinstvene putokaze, pa je zaboravnost bošnjačkog naroda samo odraz njihove neodgovornosti.²¹⁷

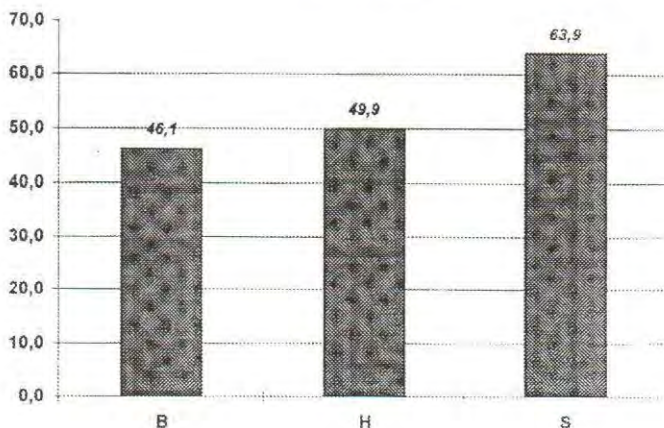
To su, pored ostalih, razlozi zašto Bošnjaci moraju više poraditi na svojoj odbrambenoj kulturi kako bi u tome pratili i dostigli ostale narode na ovim prostorima. To ne znači da ostali narodi treba da stanu na dostignutom. Naprotiv, ali ravnoteža na tom polju treba da se uspostavi, ona je nužna u interesu stabilnosti mira.

²¹⁷ Esad Duraković, DARKO TANASKOVIĆ OPET U SARAJEVU, "LJILJAN, broj 326/99, str. 45, Sarajevo; Šefko Hodžić, POSLJEDNJI ZABORAV, list OSLOBOĐENJE od 6. avgusta 1998., str. 2, Sarajevo; Norman Cigar, navedeno djelo, str. 134-139.

Dijagram 8

SREDNJE VRIJEDNOSTI

Dijagram 9

Kako to postići?

Škole i školski udžbenici optimalni su mediji za edukaciju učenika i studenata o svemu što čini sadržaj odbrambene kulture. Osnovni uslov je dobronamjeran nastavnički i rukovodni kadar koji će kompetentno planski upravljati tim aktivnostima. Naravno da prvo oni moraju biti educirani da shvate i usvoje suštinu značenja pojmova “odbrambena svijest” i “odbrambena kultura”, te odbrana u širem i užem smislu. Onda to proširuju i prenose na učenike i studente, i da uporno nastoje da to i kod njih postignu. To će biti osnov, baza za nadogradnju do onoga što se zove odbrambena kultura jedne nacije, države. A dobra odbrana je osnov svega ostalog: slobode, prava, ekonomije, zdravstva, turizma, opšte kulture... Nju, opet, čini sve to, i svi ljudi sa dobrim namjerama.

U okviru tih aktivnosti putem školskog sistema nužno je svu tematiku odbrambene kulture posmatrati iz ugla **ljudskih prava** i sve to smjestiti u okvir ljudskih prava u najširem smislu riječi, (temeljna ljudska prava, građanska ljudska prava, politička ljudska prava, ekonomska ljudska prava, kulturna ljudska prava, kolektivna ljudska prava). Jer, šta su ratovi i druge konfrontacije u ljudskim zajednicama nego sudar snaga ugrožavanja i snaga odbrane ljudskih prava korišćenjem oružanih ili neoružanih metoda!

Drugo istraživanje, manjeg obima od prethodnog, koje je izvršeno ratne 1994. i 1995. godine, pokazuje opravdanost edukacije o civilnoj odbrani u školskom sistemu. Ovoga puta ispitanici su bili borci Armije BiH, njih 146 iz Zenice, Kaknja, Travnika, Viteza, Zavidovića, Tešnja, Donjeg Vakufa, Goražda i Rogatice. Oko 72 posto ovih ispitanika do rata nije služilo vojni rok. Na pitanje, da li im je bilo od koristi znanje stečeno u okviru nastave predmeta Civilna odbrana u školi, potvrdno je odgovorilo njih 99 %, a na pitanje šta im je najviše bilo od koristi, odgovoreno je:

- Znanje civilne zaštite	32 %,
- Znanje prve medicinske pomoći	32 %,
- Znanje o minama	18 %,
- Rukovanje oružjem	26 %,
- Sve mi je bilo korisno	24 % itd.

Kada je traženo da izdvoje samo jednu od tih koristi, onu najvažniju za ratne prilike, teško su se odlučili:

- Opća sigurnost u sebe 34 %,
- Znanje prve medicinske pomoći 37 %,
- Znanje civilne zaštite 29 %.

Takođe, oko 68 % anketiranih misli da su školska znanja pomogla da bude manje ranjenih i poginulih boraca.

Dakle, korisnost školske edukacije učenika o odbrani i zaštiti u najširem smislu je potvrđena na terenu u ratnim uslovima. Ako dodamo da se takve edukacije u svojim školskim sistemima ne odriču ni najrazvijenije zemlje svijeta (SAD, Velika Britanija, Švajcarska, Francuska i druge), čije je okruženje bitno drugačije i miroljubivije od našeg, onda eto razloga da i neki naši politički i intelektualni faktori strateški drugačije razmišljaju i djeluju.

Vjerska zajednica je drugi moćni medij putem kojeg se može i treba vršiti edukacija djece, omladine i odraslih za potrebe odbrane u širem i užem smislu imajući stalno u vidu krajnji cilj - viši nivo odbrambene kulture naroda. Mogućnosti vjerske zajednice i na tom polju su veoma velike, slično školskom sistemu, pa je poželjno da njen program podupire školske programe. Osim stručnih nastavnih predmeta iz odbrane u vjerskim školama, kao i u školskom sistemu, informacije i znanja iz odbrane postižu se i kroz sve ostale nastavne predmete i oblike rada, neprekidno i u svim kontaktima. I ovdje je bitan kadar koji vrši edukaciju i koji mora biti dobro informisan, obrazovan i dobronamjeran, bez formalizma i demagogije u ovim i za vjeru važnim poslovima i težnjama.

Treći presudni medij je **porodica** na kojoj sve počiva, od koje sve počinje, kojoj se sve vraća, i dobro i loše. Ona usmjerava svoje mlađe pripadnike i uči ih da je nužno sticanje znanja i iskustava iz odbrane što im nude škola i vjerska zajednica putem svojih programa. Ona im usađuje povjerenje u te institucije sistema, jer ona je ta koja se u ratnim i drugim vanrednim prilikama prva i najviše razara i uništava. Zato mora biti zainteresovana da se aktivnosti škole i vjerske zajednice na jačanju

odbrambene kulture provede u njenom interesu. Ako u nekim sredinama porodica još nije najvažniji faktor, treba učiniti sve putem ostala dva faktora da to ona ponovo postane. Jer, i ti faktori uveliko ovise o njoj.

Dakle, trajnom i aktivnom spregom navedena tri medija osiguraće se ostvarenje željenog programa. Uslov svih uslova je kvalitet stručnog kadra u svim oblastima, kojem će pored ostalog, biti cilj - viši nivo odbrambene kulture društva i **kultura odbrane** u najširem smislu. To je neophodno za sve države i narode, naročito za bošnjački i donekle za hrvatski narod na balkanskim prostorima. Ujedno, to je **prirodna** reakcija na potencijalnu mogućnost ugrožavanja sa bilo koje strane. Bošnjački narod, na primjer, doživljava česta stradanja od drugih, jer stalno zaboravlja prethodno, dakle ne ponaša se prirodno, a prirodno je da ne zaboravlja i da na prethodnim iskustvima gradi svoj način ponašanja kako se loše iskustvo ne bi ponovilo. Bošnjak, pojedinac, vidi sebe samo kao pojedinca, nikako kao dijela cjeline, zato ne prihvaća ili teško prihvaća kolektivno pamćenje kao svoje individualno, njega mnogo ne zanima šta se događa njegovom sunarodniku u susjednom mjestu. I čeka... On u svemu traži samo lični interes, ali ne i kolektivni: strateško razmišljanje i ponašanje, zalaganje za kvalitet u obrazovanju, solidarnost, mobilizacija za odbranu, nepotizam na račun kvaliteta, zavidnost, zalaganje za kvalitet u kadrovskoj politici itd.

Zato se i nakon ovog rata, a tako je bilo i u toku rata kod većine intelektualaca Bošnjaka, već zaboravilo ono što se u ratu, jučer, zbivalo. Njima već smeta i razgovor o tome, o odbrani u najširem smislu, o borcima koji su branili zemlju, o odbrambenoj svijesti, odbrambenoj kulturi i svemu što taj pojam podrazumijeva! Čak im smeta što se u školama djeca uče o prepoznavanju i zaštiti od nagaznih mina, mina iznenađenja, o pružanju prve medicinske pomoći, o civilnoj zaštiti... To su, uglavnom, oni prosvjetni radnici i drugi "intelektualci" koji na svojoj koži nisu direktno osjetili rat na drastičan način, bilo kao borci ili stradalnici na druge načine. Među takvima srećemo i univerzitetske radnike, nadzornike pedagoških službi, stručne radnike ministarstava obrazovanja svih nivoa i druge. To je

neprirodno shvatanje i ponašanje, pa kazna mora stići kad-tad. U prošlosti to se dogodilo mnogim narodima, kojih više nema... Nagazne, protivtenkovske i druge mine i neeksplozirana ubojna sredstva i dalje uzimaju, i uzimaće, svoj danak u dječijim životima. U danak će biti uključena, možda i djeca protivnika edukacije o ovome pitanju u školskom sistemu.

Dakle, nuđenjem mladim generacijama, putem odgoja i obrazovanja, što potpunijih informacija i znanja o navedenim i drugim pitanjima, uz dobre namjere s obje strane, moguće je smanjiti širinu prostora za djelovanje snaga nasilja i rata. Ili bar umanjiti njihov učinak. A zalaganje za ljudska prava i kvalitetna znanja o ljudskim pravima, uz korišćenje naprijed izloženih činjenica o stradanju djece u ratu, jaki su argumenti i sredstva protiv sila zla i rata. Rečeno nije nikakva novost, ta misao se ponavlja i treba je stalno ponavljati, ali jeste pokušaj da se nagovore pojedinci i porodice da razmišljaju i djeluju u tom pravcu, dugoročno, pa će ubuduće biti manje žrtava zbog neznanja, naivnosti, zabluda itd.

Naravno, jasno nam je da je rat i mir stvar moćnih politika velikih sila i Međunarodne zajednice, ali ipak, vođe tih zemalja to postaju voljom narodnih masa i njihovih biračkih tijela, o čemu oni itekako vode računa u demokratskim društvima. Tako je moguće indirektno uticati na pomenute politike, utoliko više ukoliko su progresivne snage brojnije. Zato se te politike sve više služe (i služiće se) metodama aktivnosti niskog intenziteta (specijalnih dejstava, specijalnih operacija, specijalnog rata) u međunarodnim odnosima, ostavljajući često prostor, svjesno ili nesvjesno, potencijalnim fašističkim i sličnim snagama da dođu do izražaja, da bi onda te iste politike gasile nastale požare u kojima se drastično gaze ljudska prava. I o tome naše mlade generacije treba da steknu solidne informacije i znanja. Kao i o civilnoj zaštiti, odbrani u širem smislu, odbrambenoj kulturi itd. Prema tome, ovaj dio knjige ima edukativno-metodičke ciljeve i ne odgovara na sva pitanja koja iz teksta proizilaze.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

a) U ovoj monografiji težište je na stradanju djece u Drugom svjetskom ratu, dok su stradanja djece u Prvom svjetskom i u ratu protiv BiH 1991.-1995. godine obrađene samo onoliko koliko je nužno da se jasno vidi pomenuti trend i kontinuitet stradanja djece. Unutar toga težište je na djeci bošnjačkog naroda zbog naprijed opisanih razloga, mada su i stradanja djece drugih naroda prikazana u mjeri koliko je to neophodno. U sva tri rata dogodio se genocid bošnjaškom narodu i njegovoj djeci.

b) Već i samo uzimanje u razmatranje ovog problema, pa makar i nepotpuno, predstavlja društveno-korisnu akciju i naučni doprinos koji zaslužuje pažnju. To zbog toga što se stradanjem djece u ratu i nakon rata, a zbog rata, kod nas i šire niko nije bavio i ne bavi, i što je to danas problem velikih razmjera od strategijskog značaja za ljudski rod, o čemu govore i naši prikazani podaci.

c) U Drugom svjetskom ratu, u istočnoj Bosni, atakovalo se namjerno na život muške djece, naročito u Podrinju i Polimlju, mada su stradala i ženska djeca pretežno najmlađeg uzrasta, o čemu ilustrativno govore naši podaci u ovoj monografiji. U agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1991.-1995. to je još više i masovnije izraženo, uz obavezno i masovno ubijanje i zlostavljanje njihovih majki.

d) Ratna siročad su posebna skupina djece-siročadi, sa drugačijim ličnim i grupnim osobinama, onakvim kako su ovdje, po prvi put, definirana u odnosu na ostalu siročad, pa ih treba drugačije gledati i tretirati. Neka njihova ponašanja, kao na primjer plač bez suza i sa suzama, poimanje prijateljstva, poimanje zavičaja itd. nisu još naučno razmatrana i rasvjetljena. A ona se ponavljaju na hiljadama primjera u Drugom svjetskom ratu i u ratu protiv BiH 1991.-1995. godine.

e) Odnos prema djeci u ratu govori o karakteru rata i zaraćenih strana u njemu. U Drugom svijetskom ratu Narodno-oslobodilački pokret (NOP) i partizanske jedinice u njemu bili su izrazito humanističkog karaktera spram djece svih nacionalnosti, pa se s pravom može tvrditi da je to jedna od njihovih najsvjetlijih pobjeda, zbog čega su zaslužili trajno pamćenje i poštovanje. I mirnodopska vlast proizašla iz tog NOP-a ostvarila je neposredno nakon rata isto tako sjajne rezultate na polju brige o djeci i njihovom zbrinjavanju, o čemu detaljno govore naši podaci.

f) Masovnu pojedinačnu, grupnu i društvenu brigu za djecu u Drugom svijetskom ratu iskazali su mnogi subjekti: Narodnooslobodilački pokret ponajviše, kako na okupiranoj tako i na slobodnoj teritoriji; partizanske vojne jedinice; Islamska vjerska zajednica BiH; Dobrotvorno društvo "Merhamet"; župni uredi i njihovi organi; Crveni križ-krst; bolnice i druge zdravstvene ustanove; dobrotvorna društva; čak i vlasti Srbije i NDH u mjeri koliko je to odgovaralo njihovom interesu. O svemu tome iscrpno govore naši podaci.

U Prvom svijetskom ratu i u ratu protiv BiH 1991.-1995. svega toga nije bilo ili je bilo veoma malo i nedovoljno, mada su mnogi ponešto uradili. (Brojne humanitarne organizacije u odbrambenom ratu bile su manje to a više nešto drugo; vjerske institucije više su se bavile politikom, vojskom i policijom, a manje svojim i humanitarnim poslovima itd.). Čak ni specijalizovane ustanove i organi vlasti za brigu o djeci u ovom ratu nisu uradile sve svoje poslove zbog kojih i postoje!

g) Na početku i tokom agresije na BiH 1991.-1995. nadležni organi vlasti, Islamska zajednica i njeni organi, Dobrotvorno društvo "Merhamet" i drugi relevantni faktori veoma malo su uradili za bošnjačku djecu - ratnu siročad i drugu ugroženu djecu, ne samo na okupiranim već i na vlastitim prostorima! A mogli su:

- organizovanjem permanentne kampanje za privremeni smještaj siročadi i ugrožene djece po nerodbinskim porodicama svugdje gdje ratna dejstva nisu bila intenzivna;

- otvaranjem dječijih domova ili prihvatilišta domskog tipa gdje god je to bilo moguće (u Zenici 10, u Kaknju 3, u Tuzli 3, u Visokom-Moštre, Gračanici, Jablanici, Konjicu, Bugojnu, Fojnici, Brezi i drugim mjestima po jedan dječiji dom privremenog karaktera), uz pomoć NPA i drugih međunarodnih faktora, Crvenog križa i humanitarne logistike, uz korišćenje postojećih školskih i drugih objekata i stručnog kadra. Nedostajala je samo dobra volja i namjera.

h) Orijehtacija na zbrinjavanje siročadi putem usvojenja u porodicama bez djece i otvaranja skupih dječijih domova tipa “dječije selo” i “dom-porodica” opravdana je u mirnodopskim uslovima sa jakom ekonomikom i manjim brojem nezbrinute djece.

i) Međutim, kvalitetno i masovno zbrinjavanje djece odmah nakon odbrambenog rata bilo je moguće jedino po **“bosanskom modelu”**, koji je veoma uspješno ostvaren nakon Drugog svijetskog rata, a koji su današnji nadležni društveni i naučni faktori neopravdano ignorisali, zadovoljavajući se preskupim smještajem 1-2 hiljade mališana od preko 49.000 nezbrinutih! Taj “bosanski model” jedini je u svijetu poznati model koji je u stanju sa skromnim finansijskim sredstvima zbrinuti više desetina hiljada nezbrinute djece u vrlo kratkom roku, u uslovima kada desetine hiljada djece istovremeno očekuju društvenu pomoć i brigu. Naravno, to podrazumijeva veoma zamašnu političku i svaku drugu podršku i akciju, kako je opisano u našem tekstu.

j) Bilo bi korisno i poželjno da se za period rata u BiH 1991.-1995. godine sačini detaljniji popis i analiza stradanja djece svih naroda na bh. prostorima, kao i njihovo spašavanje i zbrinjavanje tokom rata i neposredno nakon njega, po mogućnosti po istoj metodologiji. Tako bi se stekao potpun uvid u fizionomiju, karakter i razmjere stradanja djece u tom ratu. To bi trebalo da uradi nauka, a ne politika, i to što prije.

k) U cilju suzbijanja trenda rasta broja ratnih konflikata i rasta stradanja djece u njima, nužno je kontinuirano, masovno i široko

angažovanje na razvijanju i jačanju svijesti i kulture odbrane od svih mogućih izvora ugrožavanja. Najpovoljniji mediji za to su porodica, škola i vjerska zajednica. Putem njih se stiče **znanje** kao glavno sredstvo protiv rata i zala u njemu, ali i kao način smanjivanja broja žrtava zbog neznanja. Naravno, to podrazumijeva realiziranje odgovarajućih programskih sadržaja o ljudskim pravima, o etici, o specijalnom djelovanju, o pravnoj regulativi rata, o historiji, o civilnoj zaštiti, o higijeni, o ekologiji življenja itd.

l) Dobronamjerno pišući i analizirajući sve aspekte stradanja djece u ratu i nakon rata (zbog rata) možemo doprinijeti borbi protiv rata i stradanja u njemu. Ovim upućujemo poziv svima koji mogu na taj način pomoći opštoj stvari ljudske zajednice, da se uključe i daju svoj doprinos...

m) Prikazana međunarodna pravna regulativa za zaštitu ljudskih prava i prava djece u ratu i miru solidna je i dovoljna, ali je problem u primjeni i poštivanju tih međunarodnih dokumenata, ako se i dalje ne bude posezalo za međunarodnim sankcijama i kaznama počinitelja povreda tih dokumenata.

n) Ovaj zaključak neka kaže pjesma DJECA I RAT iz zbirke "Ne ubijajte nebo" ovog autora:

*I nakon rata -
rat ubija,
kroz dječije snove.
Sanjajući
zlotvore
u strahu zavučene
u sve pore
do kore
mozga.*

*Dušu dječiju,
poput korova na njivi,
sjećanja ratna
tihu ubijaju.*

*Podari im, Bože,
lijepo snove,
svu vedrinu neba,
sve osmijehe radosnih,
svu sreću sretnih,
i na sve patnje
stavi im tačku.*

Za svagda.

*Prošli su oni, Bože,
prvi krug pakla.*

IZVORI I LITERATURA

A. I z v o r i

a) Neobjavljeni

1. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo Fondovi: NDH (Izbjeglice);
Ministarstvo prosvjete; Ministarstvo socijalnog staranja;
Ministarstvo narodnog zdravlja; Kolonizacija djece; Dječiji domovi; Đački domovi; Ljetovališta.
2. Arhiv srednje Bosne Travnik. Fondovi: Dječiji domovi; Đački domovi; Izbjeglice.
3. Arhiv Bosanske krajine Banja Luka. Fondovi: Kozara; Izbjeglice; Dječiji domovi; Đački domovi.
4. Muzeji revolucije: Bihać, Jajce, Tuzla, Foča, Tjentište.
5. Arhiv Hercegovine Mostar. Fondovi: Dječiji domovi; Đački domovi.
6. Arhiv Historijskog muzeja BiH Sarajevo.
7. Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo (fotodokumentacija.)
8. Školski dokumenti: razredne knjige, zapisnici, izvještaji, analize, informacije, uputstva i sl.

b) Objavljeni

1. ∴ DOKUMENTI ČETNIČKOG POKRETA DRAŽE MIHAILOVIĆA 1941./42, tom XIV, knjiga 3, Beograd 1981./1983.
2. ∴ SLUŽBENI LIST SFRJ, Beograd.

3. ∴ POKRAJINSKO SAVJETOVANJE KPJ ZA BOSNU I HERCEGOVINU, Ivančiči 7. i 8. januara 1942. godine, Sarajevo 1983.
4. ∴ ZBORNIK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU NARODA JUGOSLAVIJE, tom II, 1949. i tom XIV, knjiga 1, 2, 3, Beograd 1981./83.
5. ∴ ISTOČNA BOSNA U NOB-U 1941.-1945., I i II, Sjećanje učesnika, Beograd 1971.
6. ∴ PRILOG U KRVI - PLJEVLJA 1941.-1945., zbornik radova, Pljevlja 1969.
7. ∴ DECA, RAT, REVOLUCIJA, zbornik radova, Beograd 1981.
8. ∴ VRIJEME BEŠČAŠĆA, zbornik radova, Zenica 1994.
9. S. Čekić, GENOCID NAD BOŠNJACIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Dokumenti, Sarajevo 1996.

B. Literatura

a) Knjige

1. ∴ DRUGA PROLETERSKA I, Beograd 1965.
2. ∴ NAUKA O ODBRANI, Sarajevo 1999.
3. ∴ SARAJEVO U REVOLUCIJI, Sarajevo 1977.
4. ∴ SOCIJALNA POLITIKA, ZAŠTITA I PRAKSA, Sarajevo 1998.
5. ∴ SOCIJALNI RAD SA DJECOM U POSLJERATNIM USLOVIMA, Sarajevo 1998.
6. ∴ TIŠE, UBIJAJU! Genocid nad Muslimanima, sveska br. 1, Zenica 1992.
7. ∴ MALA ENCIKLOPEDIJA, Prosveta 1-3, Beograd 1978.
8. ∴ MONOGRAFIJA ROGATICE, Sarajevo 1966.
9. ∴ POPULARNA ENCIKLOPEDIJA, Beograd 1976.
10. ∴ LJUDSKA PRAVA I - ODABRANI MEĐUNARODNI DOKUMENTI, Sarajevo 1996.

11. ∴ HUMANITARNO PRAVO II - ŽENEVSKE KONVENCIJE I DODATNI PROTOKOLI, Sarajevo 1996.
12. ∴ LJUDSKA PRAVA III - ODABRANI EVROPSKI DOKUMENTI, Sarajevo 1996.
13. ∴ VOJNI LEKSIKON, Beograd 1981.
14. Alibašić, Avdija, TRAJANJE BOSNE, Zenica 1995.
15. Antonić, Zdravko, USTANAK U ISTOČNOJ I CENTRALNOJ BOSNI 1941., Beograd 1973.
16. Arnautović, Ramo, BJELINA BOLA, Zenica 1998.
17. Arnautović, Ramo, NE UBIJAJTE NEBO, Zenica 1999.
18. Božović, Luka, FOČANSKA PARTIZANSKA REPUBLIKA, Foča 1982.
19. Broz, Josip Tito, DJECA SU NAŠE NAJDRAGOCJENIJE BLAGO, govori i članci, knjiga VIII, Zagreb 1959.
20. Bulatović, Radomir i Nikić, Dušan, PARTIZANSKI DJEČIJI DOMOVI U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1941. DO 1943. GODINE, Livno 1986.
21. Cerović, Vasilije, RAT I POLITIKA, Beograd 1985.
22. Cigar, Norman, GENOCID U BOSNI - POLITIKA ETNIČKOG ČIŠĆENJA, Sarajevo 1998.
23. Cohen, Philip J., SRPSKI TAJNI RAT, Sarajevo 1996.
24. Čekić, Smail, HISTORIJA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, Sarajevo 1997.
25. Čolaković, Rodoljub, ZAPISI IZ OSLOBODILAČKOG RATA, I i II, Zagreb 1961.
26. Danilović, Uglješa, SJEĆANJE, Beograd 1987.
27. Dedijer, Vladimir i Miletić, Antun, GENOCID NAD MUSLIMANIMA 1941.-1945., Sarajevo 1990.
28. Dedijer, Vladimir, DNEVNIK, Beograd 1950.
29. Dervišbegović, Muhamed, VASPITNO-OBRAZOVNI EFEKTI PORODIČNOG I DOMSKOG SMJEŠTAJA DJECE LIŠENE RODITELJSKOG STARANJA, Sarajevo 1978.

30. Đonlagić, Ahmet i Ćamil, Kazazović: BORBENI PUT 16. MUSLIMANSKE NOU BRIGADE, Tuzla 1981.
31. Gavrilović, Živojin, UKLETA ĆUPRIJA, VIŠEGRADSKA HRONIKA, Sarajevo 1990.
32. GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995., Zbornik radova sa Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini Bon, 31. avgust - 4. septembar 1995., Sarajevo 1997.
33. Grupa autora, BOSNA I HERCEGOVINA OD NAJSTARIJIH VREMENA DO KRAJA DRUGOG SVJETSKOG RATA, Sarajevo 1998.
34. Gutman, Roy, SVJEDOK GENOCIDA, Sarajevo 1995.
35. Hodžić, Ibrahim, ČETRNAESTO STOLJEĆE, Sarajevo 1996.
36. Hurem, Rasim, KRIZA NOP-A U BOSNI I HERCEGOVINI KRAJEM 1941. I POČETKOM 1942. GODINE, Sarajevo 1973.
37. Imamović, Enver, PORIJEKLO I PRIPADNOST STANOVNIŠTVA BIH, Sarajevo 1998.
38. Imamović, Mustafa, HISTORIJA BOŠNJAKA, Sarajevo 1997.
39. Isaković, Alija, ANTOLOGIJA ZLA, Sarajevo 1993.
40. Izetbegović, Alija, ČUDO BOSANSKOG OTPORA, Sarajevo 1994.
41. Kadrić, Jusuf, BRČKO - GENOCID I SVJEDOČENJA, Sarajevo 1998.
42. Kler, Mičel, RAT KOME NEMA KRAJA, Beograd 1975.
43. Kljun, Ibrahim, VIŠEGRAD - HRONIKA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, Zenica 1996.
44. Kočović, Bogoljub, ŽRTVE DRUGOG SVJETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI, Sarajevo 1990.
45. Krizman, Bogdan, USTAŠE I TREĆI RAJH, Zagreb 1983.
46. Krsmanović, Momir, TEČE KRVAVA DRINA, I-III, Beograd 1983.
47. Lovrenović, Ivan i Mustafa, Imamović, BOSNA I NJEZIN NAROD, Sarajevo 1997.

48. Lukić, Dragoje, RAT I DJECA KOZARE, Beograd 1971.
49. Maclean, Fitzroy, RAT NA BALKANU, Zagreb 1964.
50. Makarenko, Anton Semjonović, PEDAGOŠKA POEMA, Beograd 1965.
51. Mihajlović, V., PROPAGANDA I RAT, Beograd 1984.
52. Milošević, Slobodan, IZBEGLICE I PRESELJENICI NA TERITORIJI OKUPIRANE JUGOSLAVIJE 1941.-1945. GODINE, Beograd 1981.
53. Mrkić, Slavko i dr., TEORIJA O RATU, Beograd 1981.
54. Muhić, Fuad, RASIZAM I AUTORITARNI POLITIČKI REŽIMI 20. STOLJEĆA, Sarajevo 1974.
55. Muminović, Rasim, FENOMENOLOGIJA SRPSKE DESTRUKTIVNE SVIJESTI, Ankara 1995.
56. Muminović, Rasim, SRBIZAM I STRADALNIŠTVO BOŠNJAKA, Sarajevo 1996.
57. Muslimović, Fikret, AGRESIJA - UZROCI I POSLJEDICE, Sarajevo 1994.
58. Nedeljković, Iv, IZ DOMA U ŽIVOT, Beograd 1973.
59. Petovar, Rudi i Savo Tirkić, ŠESTA PROLETERSKA ISTOČNO-BOSANSKA BRIGADA, Beograd 1982.
60. Redžić, Enver, BOSNA I HERCEGOVINA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Sarajevo 1998.
61. Sadiković, Ćazim, LJUDSKA PRAVA BEZ ZAŠTITE, Sarajevo 1998.
62. Šarif, M. M., HISTORIJA ISLAMSKE FILOZOFIJE 2, Zagreb 1990.
63. Šehić, Nusret, ČETNIŠTVO U BIH 1918.-1941., Sarajevo 1971.
64. Tomac, Petar, PRVI SVJETSKI RAT 1914.-1918., Beograd 1973.
65. Tomasevich, Jozo, ČETNICI U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Zagreb 1979.
66. Tucaković, Šemso, SRPSKI ZLOČINI NAD BOŠNJACIMA-MUSLIMANIMA 1941.-1945., Sarajevo 1995.

67. Vidaković, Slobodan, KOMUNALNA ZAŠTITA DECE, Beograd 1937.
68. Vučinić, Milan, PRAVO NARODNE ODBRANE I DRUŠTVENE SAMOZAŠTITE SA OSNOVAMA MEĐUNARODNOG RATNOG PRAVA, Beograd 1982.
69. Vukmanović, Svetozar Tempo, REVOLUCIJA KOJA TEČE, memoari, Beograd 1971.
70. Zülch, Tilman, ETNIČKO ČIŠĆENJE - GENOCID ZA "VELIKU SRBIJU", Dokumentacija društva za ugrožene narode, Sarajevo 1996.
71. Žerjavić, Vladimir, GUBICI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Zagreb 1989.
72. Žilić, Ahmed, BOSNA I HERCEGOVINA - KODEKS LJUDSKIH PRAVA, Slavonski Brod 1996.

b) Članci:

1. Arnautović, Ramo, KULTURA I ODBRANA. Časopis Didaktički putokazi, broj 5, Zenica 1996.
2. Arnautović, Ramo, SPECIJALNI RAT JUČER, DANAS, SUTRA. Časopis Didaktički putokazi, broj 10, Zenica 1998.
3. Veljić, Miroslava, DOMSKI I PORODIČNI SMJEŠTAJ DJECE, Zbornik Instituta za socijalnu politiku SRS, Beograd 1971.

C. Časopisi:

Didaktički putokazi, Zenica;
 Putevi i dostignuća, Sarajevo;
 Odbrana i zaštita, Beograd;
 Zločin, Sarajevo;
 Vojno delo, Ljubljana.

D. Štampa:

- List Oslobođenje, Sarajevo;
- List Borba, Beograd;
- List Drina, Goražde;
- List Naša riječ, Zenica;
- List Ljiljan, Sarajevo;
- List Slobodna Bosna, Sarajevo;
- List Globus, Zagreb;
- List Dnevni avaz, Sarajevo;
- List Bosna, Sarajevo;
- Die Press, Austrija;
- List BiH EKSKLUZIV.

O AUTORU

Ramo Arnautović rođen je u Živaljevićima, općina Rogatica 15. 10. 1933. godine. Prvi razred osnovne škole završio je u rodnom mjestu 1941. godine, da bi zatim te i naredne godine prošao najcrnju golgotu stradanja pred četničkim terorom. Zahvaljujući MDD “Merhamet” u Sarajevu, u kasnu jesen 1942. godine, voljom dobrih ljudi da pomognu u nevolji, smješten je kod Asima i Izete Muslić u Žepču gdje je

dočekaio kraj rata, a onda i odlazak u dječiji dom za ratnu siročad. Školovanje je nastavio u Ilijašu, Čajniču, Cavtatu, Tuzli, Bugojnu, Banjoj Luci i Sarajevu, a kasnije i u Beogradu. Nakon gimnazijskog, srednjeg i višeg medicinskog obrazovanja u Tuzli i Banjoj Luci, studirao je historiju i geografiju, biologiju i hemiju, te vojne nauke, i stekao diplome Pedagoške akademije u Sarajevu, Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu i Fakulteta narodne odbrane u Beogradu. Magistar je vojnih nauka.

Kao srednjoškolski profesor, od 1963. godine predavao je hemiju, biologiju, biohemiju, te odbranu i zaštitu u gimnaziji, medicinskoj, ekonomskoj i tehničkoj školi u više gradova Bosne i Hercegovine, a kao univerzitetski nastavnik radio je od 1978. godine na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu i Mašinskom fakultetu u Zenici, gdje i danas radi.

Napisao je i objavio u časopisima i zbornicima 86 naučnih i stručnih radova iz oblasti obrazovanja i odgoja, stradanja djece u ratu, i odbrane. Takođe je objavio više feljtona i reportaža u raznim listovima, sa istom tematikom. Objavio je zbirku pripovijedaka o stradanju djece u ratu pod naslovom "Bjelina bola", kao i zbirku poezije "Ne ubijajte nebo", sa istom tematikom. Pet od objavljenih priča nagrađeno je na konkursima listova Oslobođenje, Male novine i Večernje novine iz Sarajeva. U pripremi za štampanje je monografija "Dječiji domovi za ratnu siročad u Bosni i Hercegovini 1945.-1959."

Učestvovao je na brojnim simpozijima, savjetovanjima i seminarima, od kojih na mnogima sa vlastitim stručnim radovima. Takođe je održao veliki broj javnih predavanja u Zenici i zeničkoj regiji a teme su bile iz oblasti odgoja i obrazovanja, stradanja djece u ratu, i odbrane.

SKRAĆENICE

- AFŽ = Antifašistički front žena
- ANI = Aktivnosti niskog intenziteta
- ASI = Aktivnosti srednjeg intenziteta
- ASNOS = Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije
- AVNOJ = Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
- BH MAC = Bosnia and Herzegovina Mine Aktion Centre
(Centar za uklanjanje mina Bosne i Hercegovine)
- DFJ = Demokratska Federativna Jugoslavija
- BiH = Bosna i Hercegovina
- FIFA = Fédération Internationale de Football Associations
(Međunarodna fudbalska federacija)
- HVO = Hrvatsko vijeće obrane
- MUP = Ministarstvo unutrašnjih poslova
- NDH = Nezavisna Država Hrvatska
- NKOJ = Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
- NO = Narodnooslobodilački (a, o)
- NOO = Narodnooslobodilački odbor
- NOP = Narodnooslobodilački pokret
- NOR = Narodnooslobodilački rat
- NOV i PO = Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi
- NPA = Norwegian peoples Aid (Norveška narodna pomoć)
- RBiH = Republika Bosna i Hercegovina
- RS = Ratna siročad
- SAD = Sjedinjene Američke Države
- SOS = Međunarodni signal za traženje pomoći, sastavljen prema
Morzeovim znacima
- SPO = Srpski pokret obnove
- SSD = Smrtno stradala djeca
- SSSR = Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika

- TBC = Tuberkuloza
- TV BiH = Televizija Bosne i Hercegovine
- UMC = Univerzitetski medicinski centar
- UN = Ujedinjene nacije
- UNHCR = United Nations High Comision - Commisiar - for
Refuges (Visoki komesar - komesarijat Ujedinjenih
nacija za izbjeglice)
- UNICEF = United Nations Chuilders Emergency Fund
(Međunarodni fond za pomoć djeci)
- UNPROFOR = United Nations Protection Forces (Zaštitne
snage Ujedinjenih nacija)
- UNRRA = United nations Relief and Rehabilitation
Administration (Uprava Ujedinjenih nacija za
pomoć)
- US = United States of America (Sjedinjene Američke Države)
- VŽ = Velika župa

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
I. U V O D	13
1. ZABRINJAVAJUĆI TREND	15
1.1. Posljedice	17
1.2. Nužna naučna obrada	19
2. METODOLOŠKI PRISTUP ISTRAŽIVANJU	25
2.1. Opravdanost istraživanja	25
2.2. Predmet i cilj istraživanja	25
2.3. Izbor metoda i postupaka	26
II. STRADANJE DJECE U RATU	29
1. SMRTNO STRADANJE DJECE	31
1.1. Neki pokazatelji iz prošlosti	31
1.2. Prvi svjetski rat	33
1.3. Drugi svjetski rat	35
1.3.1. Nepotpunost podataka	38
1.3.2. Ko je izvršio zločin?	43
1.3.3. Kampanja zatiranja porodica	52
a) Područje Foče	53
b) Područje Rogatice (bez Borika)	56
c) Područje Višegrada	57
d) Područje Vlasenice	61
e) Područje Pljevalja	63
1.3.4. Razmjere stradanja	70
1.4. Agresija na Bosnu i Hercegovinu 1991. - 1995. godine	77
1.4.1. Svjedoci govore	88
1.4.2. Tragičan bilans	130

2.	OSTALI NAČINI STRADANJA DJECE	139
2.1.	Gubitak roditelja	139
2.2.	Duševna stradanja	141
2.3.	Fizička zlostavljanja	144
2.4.	Tjelesno iscrpljivanje	146
2.5.	Seksualno zlostavljanje	149
2.6.	Progonstvo u tuđinu	151
2.7.	Stradanje od neeksplozivnih ubojnih sredstava	155
3.	GRAFIČKI PRIKAZ STRADANJA BOSANSKO-HERCEGOVAČKE DJECE	
III.	SPAŠAVANJE DJECE	161
1.	PRVI SVJETSKI RAT	165
1.1.	Ratna siročad	166
1.1.1.	Kako se postajalo ratno siroče?	169
1.1.2.	Složenost stradanja djece	174
2.	DRUGI SVJETSKI RAT	177
2.1.	Načini spašavanja djece	179
2.1.1.	Evakuacija djece	179
2.1.2.	Smještaj u druge porodice	182
	a) Primjer Žepča	185
	b) Sarajevo i okolina	195
	c) Mostar i okolina	205
	d) Konjic i okolina	209
	e) Čapljina i okolina	210
	f) Stolac i okolina	210
	g) Bosanski Brod i okolina	211
	h) Bosanski Šamac i okolina	211
	i) Maglaj i okolina	211
	j) Visoko i okolina	212
	k) Tuzla i okolina	212
2.1.3.	Zbjegovi	212
2.1.4.	Prihvat u jedinice NOP-a	215
2.1.5.	Partizanski dječiji domovi	217

3.	AGRESIJA PROTIV BOSNE I HERCEGOVINE 1991./1995.	225
3.1.	Pokretni zbjegovi	227
3.2.	Kolektivni smještaj	230
3.3.	Dječiji domovi	233
3.4.	Smještaj u druge porodice	235
	a) Općina Stari grad	239
	b) Općina Centar	240
	c) Općina Novo Sarajevo	242
	d) Općina Novi grad	242
	e) Općina Ilidža	245
	f) Općina Vogošća	246
	g) Grad Sarajevo - Slušnooštećena djeca	246
IV.	ZBRINJAVANJE DJECE	251
1.	U V O D	253
2.	ZBRINJAVANJE NA OKUPIRANIM TERITORIJAMA 1941.-1945.	255
3.	ZBRINJAVANJE U OSLOBOĐENOJ ZEMLJI 1945.-1959.	261
3.1.	Jaka podrška države	264
3.2.	Kako se počinjalo?	269
3.2.1.	Kućni red dječijih domova	279
4.	KOLONIZACIJA DJECE 1945.-1947.	283
4.1.	Učinjeni propusti	286
4.2.	Veoma korisna akcija	290
5.	SOS-Dječije selo	295
6.	KOJOJ VRSTI ZBRINJAVANJA DATI PREDNOST?	299
6.1.	Period 1942.-1959.godine	301
6.1.1.	Lična iskustva i saznanja	302
6.1.1.1.	Porodični smještaj djece	302
6.1.1.2.	Domski smještaj djece	306
6.1.1.3.	Nekadašnja djeca i građani svjedoke	312
6.2.	Period 1992-1998. godine	330

6.3.	Zaključak o dilemi: domsko ili porodično zbrinjavanje djece	342
V.	PREDVIĐANJA I KAKO DALJE	349
1.	Indikacije	351
2.	Predviđanja	353
2.1.	Ljudska prava	353
2.1.1.	Međunarodna regulativa ljudskih prava	355
	a) Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka (1948.)	358
	b) Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (1946.)	360
	c) Ženevska konvencija o zaštiti građana u ratu (1949.)	362
	d) Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (1950.)	365
	e) Konvencija o pravima djeteta (1989.)	366
2.2.	Specijalna djelovanja	369
2.2.1.	Definisanje	369
2.2.2.	Potcjenjivački odnos	370
2.2.3.	Primjena protiv BiH	373
	a) Primjena od 1945-1990.	374
	b) Primjena u toku rata 1992-1995.	374
	c) Primjena nakon Dejtona	375
2.2.4.	Mogućnosti odbrane od specijalnog rata (djelovanja)	377
3.	Kultura odbrane	379
	ZAKLJUČNE NAPOMENE	389
	IZVORI I LITERATURA	395
	O AUTORU	403
	SKRAĆENICE	405
	SADRŽAJ	407

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta, broj: 04-15-258/01, od 18.01.2001., knjiga "Djeca u Vihoru rata", je proizvod iz člana 19. tačka 10. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga na čiji se promet ne plaća porez na promet proizvoda.